

Vernieuwen in vertrouwen

Geluk op 1

Bestuursakkoord 2019-2023

Vernieuwen in vertrouwen Geluk op 1

Bestuursakkoord 2019-2023

Inhoudsopgave

Inleiding	7	Hoofdstuk 4 Agrarisch Fryslân	24
Hoofdstuk 1 Geluk op 1	9	Drie hoofdlijnen	25
Rijk Fryslân	9	1. Kwalitatieve groei voorop	25
Waar gaan we mee aan de slag?	10	2. (schijn)tegenstellingen opheffen	25
1. Klimaatverandering	10	3. Het grote belang van de landbouw	25
2. Demografische veranderingen	10	Komen tot meer kwaliteit	26
3. De erfenis van LF2018	10	Hoofdstuk 5 Ondernemend Fryslân	28
Vernieuwing als middel	11	Circulaire economie	28
Vertrouwen als uitgangspunt	11	Innovatie	29
Hoofdstuk 2 Energiek Fryslân	12	Beroepsbevolking	30
Onze provinciale rol	14	Onderwijs en arbeidsmarkt	30
Onze energieprincipes	14	Europa	31
Principe 1 energiebesparing voor alles.	14	Hoofdstuk 6 Leefbaar Fryslân	32
Principe 2 we behouden het karakter van het Friese landschap	14	Leefbaar wonen	33
Principe 3 het aantal grotere windmolens neemt niet toe en waar mogelijk af	15	Tijdelijke huisvesting	33
Principe 4 maatwerk past het best	16	Dorpsontwikkelingsmaatschappijen	34
Principe 5 problemen van morgen oplossen met oplossingen van morgen	16	Sociale leefbaarheid	34
Principe 6 geld alleen maakt niet gelukkig	16	Blue zone	35
Principe 7 we doen het met de Mienskip	17	Sport	35
Hoofdstuk 3 Groen Fryslân	18	Hoofdstuk 7 Bestemming: Fryslân	36
Biodiversiteit	18	Wegen	36
Natuur	19	Water	37
Landschap	20	Verkeersveiligheid	38
Water	20	Bus	39
Veenweide	21	Trein	39
Onze doelen	21	Waddenveren	40
Onze aanpak	22	Gastvrijheidseconomie	41
Kosten en baten	23	Hoofdstuk 8 Fryslân 2028	43
		Erfgoed	44
		Taal	45
		Media	46

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 9 Samenwerkend Fryslân	47
Samenwerken met initiatieven van anderen	48
Samenwerken in sturen en verantwoorden	48
Samenwerken in gebieden	48
Samenwerken met de Staten	49
Samenwerken in de digitale ruimte	49
Samenwerken in het Fries bestuurlijk overleg	49
Samenwerken aan het interbestuurlijk programma	50
Samenwerken na de Omgevingsvisie	50
Samenwerking buiten onze grenzen	50
Samenwerken als werkgever en uitvoerder	51
 Hoofdstuk 10 Betaalbaar Fryslân	 52
Veranderingen in onze financiële uitgangspunten	52
Opcenten	53
Bredere budgetten	53
Tweejaarlijks in de spiegel kijken	54
Flexibiliteit binnen harde afspraken voor bedrijfsvoering	54
 Bijlagen	
Bijlage 1: De extra investeringen achter onze resultaten	55
Bijlage 2: Ontwikkelingen in onze inkomsten en uitgaven	59
Bijlage 3: Financiële uitgangspunten	60
Bijlage 4: Uitleg brede welvaart	61
Bijlage 5: De rollen die wij kunnen spelen	63
Bijlage 6: Lijst met ingekomen brieven	65

Inleiding

Geluk op 1 is de titel van dit akkoord. Dat sluit aan bij het belang dat wij als college hechten aan ‘brede welvaart’: alles wat de kwaliteit van leven in het hier en nu beïnvloedt en de mate waarin dat ten koste gaat van latere generaties of van mensen elders in de wereld (CBS, 2019). Het besef dat de mens ‘niet bij brood alleen’ leeft is niet nieuw, maar maken we het uitgangspunt van de komende jaren. Het betekent dat we geen besluiten meer nemen zonder die brede blik. We kijken ook praktisch hoe onze besluiten die brede welvaart beïnvloeden. Een centrale rol daarin speelt de 8 die Friezen nu aan de leefbaarheid van Fryslân geven. Die willen we minimaal in stand houden. Daarnaast willen we dat Friezen de gelukkigste Nederlanders blijven. We nemen brede welvaart serieus. Daarom laten we de komende periode een brede welvaartsscan van Fryslân uitvoeren, volgens de systematiek die ook het CBS hiervoor hanteert. Natuurlijk kijken we vervolgens hoe die brede welvaart zich ontwikkelt en waar we moeten helpen of bijsturen.

De ondertitel van dit akkoord is Vernieuwen in vertrouwen. Dat zegt hoe we de brede welvaart in Fryslân willen vergroten. Door nieuwe wegen en verbindingen te zoeken, nieuwe partners en nieuwe ideeën. En dat doen we vanuit vertrouwen in de kwaliteiten en bedoelingen van mensen.

Dit akkoord is dankzij de bijdragen van velen tot stand gekomen. Bijna honderd organisaties in Fryslân hebben ons brieven gestuurd. De ideeën en wensen daarin hebben dit akkoord geïnspireerd en gekleurd. Met de politieke partijen die geen deel uitmaken van ons bestuur en die daartoe bereid waren hebben we gesprekken gevoerd. We hebben in dit akkoord aangegeven waar we suggesties van hen hebben overgenomen.

In het eerste hoofdstuk geven we onze visie op wat Geluk op 1 voor ons inhoudt en zou moeten gaan inhouden. Daarna kijken we in 8 hoofdstukken op belangrijke thema's wat dat concreet betekent. In het laatste hoofdstuk gaan we in op hoe we dat allemaal willen betalen, in een tijdperk van teruglopende middelen.

In elk hoofdstuk benoemen we wat we de komende jaren concreet willen bereiken: onze resultaten. Per resultaat geven we met één of meer icoontjes aan wat het bijdraagt aan de brede welvaart van Fryslân (zie voor een uitleg van de icoontjes bijlage 4). De meeste van die resultaten kunnen we niet alleen behalen. Daarom roepen we van harte iedereen op om de komende jaren samen met ons Geluk op 1 nog verder kleur te geven.

Hoofdstuk

Geluk op 1

Ambitie: Friezen worden nog gelukkiger dan ze al zijn

■ Rijk Fryslân

Fryslân is een rijke provincie. Rijk aan natuurschoon. Officieel sinds 2010 de mooiste provincie van Nederland. Rijk aan cultuur en taal. Rijk aan fijne plaatsen om te wonen. Maar vooral rijk aan onderlinge banden. Fryslân is kampioen vrijwilligerswerk, bijna de helft van de Friezen is vrijwilliger. Fryslân kent veruit de meeste energiecoöperaties van Nederland. Bijna driekwart van de Friezen is lid van een vereniging. In het culturele hoofdstadjaar 2018 kwamen al die sterke kanten van Fryslân bij elkaar. De energie die daar vrijkwam willen we doorzetten.

Fryslân is in sommige opzichten ook minder rijk. Onze productie per inwoner ligt bijna een derde lager dan in Nederland. Mede daardoor zijn ook de inkomens in deze provincie lager. Friezen zijn meer dan gemiddeld aangewezen op sociale voorzieningen. De laaggeletterdheid in Fryslân ligt hoog en het aantal Friezen dat doorstudeert is laag.

Toch valt de balans positief uit. De rijkdom die niet in geld is uit te drukken maakt dat 92% van de Friezen gelukkig is. Daarmee is Fryslân landelijk koploper. Friezen koesteren hun 'brede welvaart', vrij vertaald: alles wat hen gelukkig maakt of kan maken. De sterke sociale structuren, sociale gelijkheid en hoge leefbaarheid spelen daarin een belangrijke rol.

Vaak worden de twee onderdelen van de balans als strijdig gezien: het inlopen van economische achterstanden moet wel ten koste gaan van waardevolle natuur of tijd en ruimte voor sociale verbanden. Wij zijn ervan overtuigd dat ze elkaar juist kunnen versterken. We brengen de twee werelden van 'welvaart' en 'welzijn', samen brede welvaart, bijeen. Het goud dat we in veel opzichten in handen hebben als provincie willen we gebruiken om ook onze zwakkere kanten te verbeteren. Om dat te kunnen doen zijn nieuwe visies en thema's nodig. Wij willen nieuwe agenda's formuleren. Onze algemene agenda schetsen we hier, onze visie op inhoudelijke onderwerpen bij die onderwerpen zelf.

Door meer gebruik te maken van ons 'onontdekte goud' denken we dat Fryslân nog meer tot een herkenbare regio in Europa kan uitgroeien. We willen onze provincie groen, duurzaam en veilig doorgeven aan onze kinderen en kleinkinderen.

■ Waar gaan we mee aan de slag?

Er zijn de komende jaren drie grote ontwikkelingen die vrijwel alles wat we doen als provincie kleuren en waar we mee aan de slag gaan. Dat doen we om de kernkwaliteiten van Fryslân te behouden en waar nodig te vernieuwen. Twee daarvan spelen al jaren, maar zullen de komende jaren nog toenemen in belang. De derde is een ontwikkeling die we bewust voortzetten.

1. Klimaatverandering

Een ontwikkeling waar we niet omheen kunnen en willen is natuurlijk de verandering in het klimaat. Veel noodzakelijke veranderingen hangen daarmee samen. Zoals de verandering van de landbouw, de aanpak van CO₂-uitstoot in de Veenweidegebieden, onze omgang met waterberging, de toename van elektrisch verkeer en hoe we daarop inspelen. Een verwant belangrijk onderwerp is de teruggang van de soortenrijkdom (biodiversiteit) in Fryslân.

2. Demografische veranderingen

Een andere belangrijke trend is die van de grote demografische veranderingen. De vergrijzing gaan we de komende jaren echt voelen. Onder andere in een krimpende beroepsbevolking, andere woningbehoeften, andere vormen van en behoefte aan vervoer, een groei van en andere behoeften in recreatie en toerisme. Het spiegelbeeld ervan -ontgroening- merken we in minder leerlingen voor basis- en middelbaar onderwijs en minder aanwas op de arbeidsmarkt.

3. De erfenis van LF2018

Een derde ontwikkeling is het effect van het culturele hoofdstadjaar 2018. Die boost zetten we voort. LF2018 leidde tot een impuls voor het culturele leven in Fryslân, maar

ook tot een beter beeld van onze provincie in de buitenwereld en meer Fries zelfbewustzijn en samenhang in dorpen en wijken. Dat houden we vast en bouwen we waar mogelijk uit, om zo tot een blijvende 'Legacy' (erfenis) van Culturele Hoofdstad 2018 te komen. Daarbij geven we zowel professionele expertise als het enthousiasme en de frisse bijdrage van de mienskip de ruimte. Hiermee behouden we de 'Under de toer mentaliteit' en gastvrijheid van LF2018.

■ Vernieuwing als middel

De veranderingen die op ons afkomen en gevraagd worden kunnen we niet meer het hoofd bieden met 'business as usual'. Daarom is vernieuwing ons belangrijkste middel in deze periode. Middel, niet doel: er is veel in Fryslân dat de moeite waard is om te behouden. Een deel daarvan kan zo blijven als het is. Maar soms is ook in dat waardevolle 'oude', vernieuwing nodig om het te kunnen behouden. We gaan actief - samen met creatieve denkers, het onderwijs, de wetenschap, ondernemers en anderen - op zoek naar nieuwe technologische oplossingen voor de grote maatschappelijke uitdagingen. Vernieuwing 'buiten' vraagt ook dat we onszelf blijven vernieuwen. We gebruiken technologie om onze eigen taken beter uit te voeren. De verandering in onze houding en werkwijze zetten we door: meer denken in mogelijkheden dan beperkingen, van 'ja maar' naar 'ja en'. We werken meer vanuit wenkende, inspirerende perspectieven en minder vanuit kaders, normen, regels en verboden. Waar het kan schaffen we regels af of vereenvoudigen ze.

■ Vertrouwen als uitgangspunt

Fryslân is een samenleving met een groot onderling vertrouwen. Dat maakt het mogelijk mensen ruimte te geven en minder te controleren. Samenleven en samenwerken wordt er prettiger en effectiever door. Daarom maken we van dat vertrouwen ons uitgangspunt.

Wij gaan uit van vertrouwen in anderen, maar willen met ons gedrag ook het vertrouwen in ons vergroten. Dat doen we ten eerste door open en transparant te zijn. We willen de alternatieven die we overwegen - onze dilemma's en keuzes - open delen met iedereen die daar belangstelling voor heeft. Dat doen we onder meer door een digitaal podium te creëren waar we ons beleid en uitvoering in wording delen en openstellen voor bijdragen van anderen. En door duidelijk te maken wat we allemaal doen en wat dat kost, zodat iedereen dat kan volgen en eventueel uitdagen. Ook maken we volgbaar hoe we omspringen met aanvragen van subsidies en vergunningen.

De andere kant van de medaille is het tonen van vertrouwen in de intenties, talenten en ideeën van anderen. We geloven dat de Friezen het goed voor hebben met Fryslân en de mensen om hen heen en dat ze ook waardevolle zaken bij te dragen hebben. Binnen de grenzen die de wet ons nu eenmaal oplegt laten we meer los en geven we mensen de ruimte, stellen we de waarde centraal en niet de norm. We doen ons voordeel met alle kennis en ideeën buiten ons en gaan daar actief naar zoeken.

Hoofdstuk

Energiek Fryslân

Ambitie: In 2030 wordt 33% van de Friese energie duurzaam opgewekt en 25% energie bespaard ten opzichte van 2010

Het klimaat wordt warmer. Dat leidt ertoe dat de zeespiegel stijgt en dat we heftiger weersextremen krijgen zoals overvloedige neerslag, langdurige hitte, droogte en zware stormen. Als maatschappij kunnen we daar op twee manieren op reageren: ten eerste door keuzes te maken over hoe we ons aanpassen bij de gevolgen van klimaatverandering. Daar gaan we in het hoofdstuk Groen Fryslân op in. Ten tweede door keuzes te maken die bijdragen aan het in ieder geval afremmen van verdere klimaatverandering.

De afgelopen tijd was de landelijke overheid met maatschappelijke partijen bezig om tot een gezamenlijk klimaatakkoord te komen. Hoewel de Tweede Kamer er nog over moet besluiten, zal het vermoedelijk een grote invloed hebben op veel van onze provinciale bezigheden en besluiten. Wij conformeren ons aan deze nationale vertaling van het klimaatakkoord van Parijs, waaronder de vermindering van CO₂-uitstoot met 49% in 2030. Daaraan stellen we wel voorwaarden. De vermindering van CO₂-uitstoot moet haalbaar en betaalbaar zijn en op voldoende maatschappelijk draagvlak rusten. En het tempo moet realistisch zijn.

We hebben ook onze eigen doelstellingen. Als Fryslân willen we uiteindelijk onze eigen energie opwekken en in 2050 helemaal onafhankelijk van fossiele brandstoffen zijn. Om aan te sluiten bij de nationale termijn formuleren we als doelen voor 2030:

- 33% van de Friese energie wordt duurzaam opgewekt.
- 25% energie wordt bespaard ten opzichte van 2010.

De uitvoering van de plannen in het klimaatakkoord moet onder andere plaatsvinden via Regionale Energiestrategieën (RES). Daarin moeten partijen in een regio samen tot concrete plannen komen voor warmtevoorziening in de ‘bebouwde omgeving’ en grootschalige duurzame energieopwekking. Fryslân vormt één van de regio’s. Wij brengen onze doelen als inzet in bij het aankomende Friese RES-proces en hopen dat ze een aanzet kunnen zijn om tot gezamenlijke doelen te komen.

We hebben de afgelopen jaren grote stappen gezet in grootschalige duurzame energieopwekking, via onder meer de aanleg van Windpark Fryslân. Daarnaast ging de Fryske Mienskip zelf voortvarend aan de slag met energietoedieningsorganisaties. Wanneer deze plannen de komende jaren worden uitgevoerd dragen we al ruim 4% bij aan de landelijk gevraagde 35 terawattuur nieuwe grootschalige opwekking. Aangezien we als Fryslân slechts 3,5% van de landelijke hoeveelheid broeikasgas uitstoten en iets meer dan 3% van het landelijk energieverbruik veroorzaken, leveren we daarmee al een meer dan evenredige bijdrage aan de landelijk gevraagde opwekking van duurzame energie.

Dat betekent niet dat we de komende jaren achterover gaan leunen. De weg naar duurzaamheid vinden we van groot belang. Wat we kunnen doen zonder onze eigen principes (zie verderop) geweld aan te doen zullen we doen en inbrengen in de RES. Landbouw, mobiliteit en industrie vallen niet onder de RES. Ook daarop willen we voortgang boeken.

Omdat we nu al evenredig bijdragen aan grootschalige energieopwekking kunnen we kieskeurig en realistisch zijn in de keuzes die we maken op het gebied van energieopwekking. Vanzelfsprekend verwachten we dat wanneer wij extra bijdragen aan het oplossen van problemen elders, dat ook bijgedragen wordt aan het oplossen van de problemen die hier extra zwaar wegen, zoals de CO₂-uitstoot uit het Veenweidegebied.

Resultaat 1:

als Fryslân hebben we met onze medeoverheden een aanbod voor de RES ontwikkeld dat volledig invulling geeft aan onze verantwoordelijkheid voor het terugdringen van klimaatverandering en kan rekenen op regionaal draagvlak

Duurzaamheidsmaatregelen zijn er niet alleen om problemen op te lossen, ‘omdat het moet’. Verduurzaming zorgt voor lagere energielasten, nieuwe banen en hoger woon-genot. We zorgen ervoor dat Friezen die kansen optimaal kunnen benutten.

■ Onze provinciale rol

Het zijn initiatiefnemers van zonneparken, windmolens, geothermie of waterstofprojecten die uiteindelijk bijdragen aan minder CO₂-uitstoot. Wat wij kunnen doen als provincie is dingen mogelijk maken en soms, wanneer andere zaken als bijvoorbeeld het landschap zwaarder wegen, onmogelijk maken. Dit doen we als provincie niet alleen, ook gemeenten en Wetterskip Fryslân hebben daarin een belangrijke rol.

Dat mogelijk – of onmogelijk maken doen we flexibel door, in navolging van onze (ontwerp)Omgevingsvisie, met principes te werken. De algemene principes die we daar formuleerden¹ vullen we hier aan met een aantal principes speciaal voor energie.

Om efficiënt te werken, advies te geven en kennis te delen, richten we samen met andere overheden en cruciale maatschappelijke partijen gedurende het RES-proces een Taskforce op. Die Taskforce kan ook na het maken van de RES goede diensten bewijzen.

Resultaat 2:

er komt vanuit het RES-traject een Taskforce energietransitie

■ Onze energieprincipes

We gaan, in aanvulling op onze algemene principes in de ontwerp-Omgevingsvisie, met deze principes voor onze omgang met duurzame energieopwekking werken:

Principe 1: energiebesparing voor alles

De beste manier om minder CO₂ uit te stoten is minder energie te gebruiken. Daarom spannen we ons de komende jaren in voor energiebesparing. Dat doen we ook door zelf het goede voorbeeld te geven: als provincie maken we de komende jaren onze eigen gebouwen energieneutraal. Daarnaast geven we particulieren de mogelijkheid te lenen voor hun bijdrage aan de energietransitie. We gebruiken daarvoor het Fûns Fryske Skjinne Energij. De eerder opgestelde Friese Energiestrategie is daarbij ons uitgangspunt.

Resultaat 3:

het Fûns Fryske Skjinne Energij krijgt de gelegenheid ook particulieren te ondersteunen en we maken onze eigen gebouwen energieneutraal

Principe 2: we behouden het karakter van het Friese landschap

Sommige vormen van duurzame energieopwekking hebben weinig of geen effect op het landschap en veroorzaken weinig of geen overlast. Goed voorbeelden hiervan zijn het gebruik van aardwarmte (geothermie) of windmolens of zonneparken op plekken

¹ De ontwerp-Omgevingsvisie kent vier inhoudelijke principes (zuinig ruimtegebruik, omgevingskwaliteit als ontwerpbasis, koppelen van ambities en gezond en veilig) en vijf samenwerkingsprincipes (rolbewust, decentraal wat kan, ja, mits, aansluiting zoeken en sturen op proces, ruimer op inhoud).

die nu al weinig landschappelijk schoon bieden. Op die vormen van duurzame energieopwekking richten we ons vooral.

Daarbij past het streven om in eerste instantie gebruik te maken van daken van woningen en bedrijven. We willen actief gebruik van zonnedaken bevorderen conform de zonneladder en hier een instrument voor ontwikkelen. Indien gewenst worden daken collectief ontwikkeld om zo ontwikkel- en netbeheerkosten te besparen. In tweede instantie is meervoudig gebruik van de ruimte op de begane grond mogelijk.

Principe 3: het aantal grotere windmolens neemt niet toe en waar mogelijk af

Wij verwachten dat de windmolens die al in Fryslân staan, aangevuld met de al goed-gekeurde plannen voor wind en de overige onderdelen van de duurzame energiemix, samen voldoende zijn om de bijdrage aan duurzame energieopwekking te halen die het klimaatakkoord aan ons zal vragen². Extra windmolens zijn dus niet nodig. Nieuwe windparken al helemaal niet.

Het aanzien van Fryslân verbetert als meerdere solitaire windmolens verdwijnen ten gunste van één nieuwe. Wij wensen het aantal solitaire molens aanmerkelijk terug te dringen en willen saneren. We staan daarom toe dat meerdere bestaande molens vervangen worden door één nieuwe.

Zowel nieuwe als vervangende molens mogen, omwille van het aanzien van Fryslân, een hoogte hebben van maximaal 100 meter (tiphoogte). Voor één 100 meter molen moeten zoveel mogelijk molens worden opgeruimd. Daarbij geldt dat het aantal meters molen (in tiphoogte) dat opgeruimd wordt minimaal gelijk is aan het aantal meters molen dat er voor terugkomt³. Er is momenteel een categorie molens in Fryslân, met een tiphoogte van minder dan 45 meter, met nauwelijks vermogen maar wel in totaliteit aanzienlijke landschappelijke impact. Van deze categorie gaan we ervan uit dat ze op termijn vanzelf verdwijnt. We tellen daarom molens met een tiphoogte van minder dan 45 meter niet mee voor de sanering.

We maken een uitzondering voor de bestaande zogenoemde 'dorpsmolens'⁴. Deze kunnen vervangen worden door een nieuwe molen van maximaal 100 meter (tiphoogte) zonder dat daarvoor eerst andere molens gesaneerd moeten worden.

Voor alle nieuwe en vervangende molens, behalve de bestaande dorpsmolens, stellen we aanvullende eisen: hun opstelling moet ten goede komen aan meer dan alleen duurzame energieopwekking. We verwachten dat deze molens in gezamenlijk bezit zijn en dat de opbrengsten ervan ook ten goede komen aan de omgeving. We volgen de financiële en procesmatige participatiemogelijkheden die de nieuwe Omgevingswet zal gaan opleggen.

² Routekaart Fryslân 2030, E&E en Quintel, 2019

³ Als voorbeeld: voor een nieuwe molen van 100 meter tiphoogte zouden dan bijvoorbeeld drie molens van 45 meter gesaneerd moeten worden, of twee van 50 meter, enzovoorts.

⁴ Voor de uitvoering van deze afspraak is een wijziging van de verordening nodig. In de nieuwe verordening zullen we definiëren wat we verstaan onder een bestaande dorpsmolen. In ieder geval zal het gaan om solitaire molens die voortgekomen zijn uit lokale initiatieven, in de nabijheid van een dorp zijn geplaatst en waarvan de opbrengsten ten goede komen aan de lokale gemeenschap.

Wel bieden we gelegenheid voor het plaatsen van nieuwe windmolens met een as-hoogte van maximaal 15 meter, mits geplaatst bij agrarische bebouwing. Voorwaarde daarbij is wel dat de geplaatste windmolencapaciteit het eigen energiegebruik van de boer niet te boven gaat, met een maximum van drie windmolens per bouwblok. We gaan ervan uit dat de initiatiefnemer en gemeente in dat geval met ons in overleg treden over de ruimtelijke inpassing, waarbij we ook de mogelijkheid verkennen of zonnepanelen niet een andere oplossing kunnen zijn voor de energievoorziening van het betrokken bedrijf.

Resultaat 4:

wind levert een bijdrage aan duurzame energieopwekking in Fryslân, terwijl het aantal grotere molens daalt

Principe 4: maatwerk past het best

Dat we met principes werken geeft al aan dat we ervan uitgaan dat niet vooraf precies te bepalen is wat wel en niet kan. We geven enerzijds meer ruimte dan voorheen, door bijvoorbeeld zonneparken die niet direct aan de bebouwde kom aansluiten niet meer uit te sluiten. Wel is de plaats waarop - niet op waardevolle landbouwgrond, bijvoorbeeld - en de manier waarop (goed ingepast) van belang, net als het draagvlak in de omgeving.

Principe 5: problemen van morgen oplossen met oplossingen van morgen

Klimaatverandering is een lange termijn probleem, net als de oplossing ervan. Daarbij zijn aan de horizon nieuwe oplossingen verschenen, zoals het gebruik van aardwarmte (geothermie), waterstof, of het inbedden van zonnepanelen in ramen en dakpannen. Veel van die oplossingen zijn beter dan de huidige en de ontwikkeling daarvan ondersteunen we dan ook. Er zijn initiatieven voor geothermie en waterstof in Fryslân in ontwikkeling. We gaan met het FSFE in gesprek over een grotere rol voor geothermie en waterstof in de financiering door het FSFE.

Resultaat 5:

geothermie en waterstof zijn een belangrijk onderdeel van de duurzame energiemix in Fryslân

Principe 6: geld alleen maakt niet gelukkig

Naast geld zijn ook zaken als het verschaffen van kennis of het gidsen door overheids-land van belang voor het succes van energie-initiatieven. Energie-initiatieven worden al ondersteund door maatschappelijke organisaties, adviseurs en overheden. Die organisaties en partijen werken wisselend samen. Wij zien een rol voor ons in het bijeenbrengen van organisaties en het stimuleren van een gezamenlijk, goed samenwerkend netwerk. Daarnaast doen we het aanbod aan gemeenten om hen, waar gewenst, te ondersteunen met provinciale kennis op deze terreinen.

Resultaat 6:

in 2023 werken ondersteunende organisaties op het terrein van energie zo samen, dat ze elkaar versterken en een hulpvrager aan één loket genoeg heeft

Principe 7: we doen het met de Mienskip

De energietransitie is kansloos zonder maatschappelijk draagvlak. Die kan passief zijn (acceptatie), maar is in Fryslân ook vaak actief. Fryslân is uniek in het van onderop creëren van duurzame energieproductie. Energiecoöperaties en anderen lopen soms tegen problemen aan bij het ontwikkelen van een veelbelovend initiatief tot een echte business case. We sluiten aan bij de sterke kant van Fryslân door initiatiefnemers daarbij te steunen.

Resultaat 7:

er komt een fonds voor het ondersteunen van particulieren en collectieven bij de ontwikkeling van energie-initiatieven⁵

Veel Friezen willen wel verduurzamen, maar weten niet hoe. Er zijn veel subsidiemogelijkheden en tal van goede voorbeelden. Deze moeten beter vindbaar en voor iedereen toegankelijk zijn. We helpen met een energiek team van deskundigen bewoners met praktische informatie en het vinden van de juiste middelen en manieren, zodat iedereen de kans krijgt om te verduurzamen. We maken hierbij gebruik van de ervaringen van Leeuwarden, waar energiecoaches voor en met bewoners het verschil hebben gemaakt. We pakken deze werkwijze graag op met andere gemeenten.

Resultaat 8:

er komt een provinciebreed werkend team van energiecoaches

Wij denken dat als wij met toepassing van deze principes ons aandeel leveren en de andere betrokken partijen hun deel, onze energiedoelen haalbaar zijn. Gedurende onze collegeperiode gaan we na of we op koers liggen of dat er een koerswijziging nodig is. Wellicht zijn dan ook al een aantal vernieuwende methoden om tot meer duurzaamheid te komen verder uitgewerkt en kunnen we daar meer gebruik van maken.

⁵ Dit punt werd ook ingebracht door GrienLinks.

Hoofdstuk

3

Groen Fryslân

Ambitie: We buigen het biodiversiteitsverlies in Fryslân om naar herstel op langere termijn. De kwaliteit van bodem, water en landschap verbetert daardoor.

Fryslân is groen en dat willen we zo houden. Waar het kan maken we Fryslân groener. Daarvoor is van belang dat de dalende trend in biodiversiteit weer omgebogen wordt. Daarnaast willen we zoveel mogelijk natuur realiseren, als het kan op een vernieuwende manier. Het landschap, als belangrijke drager van de groene kant van Fryslân, beschermen en ontwikkelen we. Water speelt bij vraagstukken in en rondom groen Fryslân een cruciale rol. Het veenweidegebied, ten slotte, vormt het gebied waarin alle vraagstukken rondom en in groen Fryslân de komende jaren elkaar ontmoeten.

■ Biodiversiteit

Fryslân is de mooiste provincie van Nederland en de Friese natuur draagt daar in belangrijke mate aan bij. Die natuur is niet onbedreigd. De biodiversiteit (soortenrijkdom) staat onder druk. Het aantal insecten daalt, bijen hebben het moeilijk, de rijkdom aan planten neemt af. Biodiversiteit is van levensbelang. Doordat dier – en plantensoorten

nu in rap tempo verdwijnen worden ons ecosysteem en leefomgeving aangetast. We investeren erin om die daling van biodiversiteit te keren. Hier ligt een belangrijke rol voor overheid, consument en landbouw. Om te kunnen beoordelen of dat slaagt hebben we eerst beter inzicht nodig in de huidige situatie. Daarom sluiten we aan bij de Living Planet index, die soortenrijkdom weergeeft. De informatie daaruit gebruiken we voor een biodiversiteitsherstelprogramma.

Resultaat 9:
er is een biodiversiteitsherstelprogramma⁶

Fryslân is een belangrijk broedgebied voor weidevogels, maar hun aantallen dalen. We voegen daarom een extra inzet op kuikenoverleving toe aan ons weidevogelbeleid. Onze invloed op het aantal weidevogels ligt vooral in onze ondersteuning van agrarisch natuurbeheer. Voor predatie blijven we streven naar een maximale bestrijding binnen de wettelijke kaders.

Resultaat 10:
het aantal weidevogels in gebieden met agrarisch natuurbeheer neemt toe

Als provincie maken we veel keuzes die belangrijke gevolgen hebben voor dieren. We besteden daarom deze periode aandacht aan dierenwelzijn op diverse relevante beleidsterreinen, zoals bij de uitwerking van de nieuwe Omgevingsvisie in programma's⁷.

■ Natuur

De afgelopen periode daagde Natuer mei de Mienskip, een samenwerking van onder andere natuur- en landbouworganisaties, ons uit. Zij bieden aan meer natuur te realiseren tegen lagere kosten als we een aanzienlijk deel van onze natuuraankoop- en inrichting aan hen overdragen. We zijn enthousiast over dit aanbod en willen de komende tijd in enkele pilots kijken hoe hun ideeën in de praktijk uitpakken.

Uiteindelijk willen we het volledige Friese deel van het Natuurnetwerk Nederland aanleggen. Dat doen we wel binnen de beperkingen in tempo en werkwijze die de financiële mogelijkheden ons opleggen. We denken die mogelijkheden te kunnen verruimen door zaken te combineren in een gebiedsgerichte aanpak.

We hechten aan behoud van draagvlak voor natuur. We blijven vruchtbare landbouwgrond gebruiken voor landbouw. Onteigening is voor ons een allerlaatste redmiddel, dat we in principe niet gebruiken. Alleen als het gaat om de allerlaatste hectares in een

⁶ Deze suggestie werd gedaan door GrienLinks.

⁷ De noodzaak van extra aandacht voor dieren werd ingebracht door de Partij voor de Dieren.

groot gebied, waar het succes van het hele programma op hangt, zouden we hier van kunnen afwijken.

Resultaat 11:

er is een besluit genomen over de meest kansrijke aanpak voor het inrichten van het Natuurnetwerk in Fryslân

■ Landschap

De komende jaren neemt de druk op het landschap sterk toe. Naast voedselproductie vragen natuur, water, wonen, de productie van duurzame energie, het landschap aanpassen bij de klimaatverandering en recreatie steeds meer aandacht en ruimte. Daarnaast verandert het landschap sluipenderwijs door vele kleine ingrepen.

Wij zorgen ervoor, samen met anderen, dat het Friese landschap mooi blijft. Daarom hebben we bij alle ontwikkelingen die de komende jaren (grote) impact op het landschap kunnen hebben aandacht voor de gevolgen voor het landschap. We gebruiken daarbij de principes die we formuleerden in onze ontwerp Omgevingsvisie om de ruimtelijke kwaliteit van het landschap te bewaken, te bevorderen en verrommeling te voorkomen. Ook gebruiken we de expertise van landschapsarchitecten en visionaire denkers als de Rijksbouwmeester (indachtig Panorama Nederland) en andere ontwerpers.

We juichen samenwerking rondom het landschap toe. Een interessant voorbeeld daarvan is de samenwerking rondom het Nationaal Landschap zuidwest Fryslân tussen de Stichting Erfgoed Natuur en Landschap, betrokken gemeenten, het Wetterskip en verschillende landschap- en natuurorganisaties.

Resultaat 12:

we betrekken de gevolgen voor het landschap in al onze (beleids)keuzes

■ Water

Net als bij landschap gebeurt ook veel rondom water de komende jaren. De kwaliteit ervan moet in 2027 voldoen aan de Europese Kaderrichtlijn Water. Er komen steeds meer hevige stortbuien die het watersysteem, met name de riolering, overbelasten. Onze watersystemen moeten worden aangepast aan de gevolgen van de klimaatverandering.

Om in te spelen op de ontwikkelingen is het nodig water te kunnen vasthouden in tijden van droogte en te kunnen opvangen bij hevige regenval. We gaan daarvoor maatregelen onderzoeken en treffen. We vergroten de betrokkenheid bij water door Friese huishoudens te stimuleren een eigen regenton aan te schaffen.

Resultaat 13:

er zijn meetbare successen behaald op het gebied van klimaatadaptatie, door sterk verbeterde wateropvang en het concreet inrichten van retentiegebieden

De komende jaren rukt de verzilting, met name in het noorden van de provincie, verder op. Waar mogelijk voorkomen we dat. Waar dat niet kan, anticiperen we erop. Wij ondersteunen het Plan van Aanpak regie verzilting Noord-Nederland van het Programma naar een rijke Waddenzee en stimuleren onderzoek naar zilte teelt via Potato Valley.

Resultaat 14:

Potato Valley is een toegankelijk en essentieel kenniscentrum geworden op het gebied van zilte teelt en biedt ondernemers perspectief op nieuwe verdienmodellen

■ Veenweide

In het Veenweidegebied komen veel vraagstukken rondom natuur, landschap, water, maar ook bijvoorbeeld landbouw, samen. Het bestaat uit waardevolle natuur (onder andere belangrijk voor weidevogels), landbouwgrond, populaire recreatie- maar ook woongebieden.

Dat veenweidegebied staat onder druk. Het veen verdroogt en klinkt in, wat leidt tot bodemdaling en hoge CO₂-uitstoot⁸. Ook natuur en landschap verschrompelen, het aantal weidevogels en insecten daalt en de landbouwsector in het gebied staat onder druk.

We helpen de boeren reële, houdbare verdienmodellen te vinden die passen bij het terugdringen van de inklinking en herstel van biodiversiteit die we nastreven. De Living Labs, bijvoorbeeld, kunnen daarbij helpen.

Van oudsher brengt wonen op veenweide met zich mee dat extra aandacht voor fundering, zo nu en dan ophogen van de tuin en dergelijke nodig zijn. In toenemende mate leidt de voortgaande bodemdaling echter tot problemen voor wonen. Funderingen raken aangetast, woningen verzakken. Wij willen zoveel mogelijk verdere en nieuwe schade voorkomen.

■ Onze doelen

De veranderingen in het Veenweidegebied gaan nog meer dan een eeuw door. Ook het bijbuigen van die veranderingen vergt daarom een lange adem. We willen wel op kortere termijn al verbetering zien. Centraal daarin staat dat we al in 2030 gekomen zijn tot een watersysteem waarbij veenoxidatie, verzilting en verdroging zoveel moge-

⁸ Het veenweidegebied stoot 1,7 Mton CO₂ per jaar uit, gelijk aan 185.000 huishoudens of een kleine kolencentrale.

lijk voorkomen worden. Dat moet bijdragen tot een veenweidegebied waarin herstel van natuur en biodiversiteit optreedt, insecten en weidevogels zich goed kunnen handhaven en de CO₂-uitstoot en bodemdaling afnemen. En waarin de verdere schade aan huizen, kaden, rioleringen en kunstwerken sterk afneemt en een natuurinclusieve, duurzame landbouw bestaat met een 'groen', kansrijk bedrijfsmodel. Concreet zullen we ons als partner van het Rijk inspannen voor de volgende doelen voor (uiterlijk) 2030:

- een afname van de CO₂-uitstoot in het Friese veenweidegebied
- het beperken van meer of nieuwe schade aan woningen door bodemdaling
- tientallen succesvolle voorbeelden van nieuwe oplossingen voor de landbouw op die locaties waar de landbouw nu onder druk staat.

Vanzelfsprekend rekenen we ook op financieel partnerschap van het Rijk en Wetterskip Fryslân bij het halen van deze doelen.

■ Onze aanpak

In 2015 stelden we onze veenweidevisie vast. Er is sindsdien veel gebeurd, waardoor deze toe is aan een update. De afgelopen jaren hebben we benut om kennis op te doen over wat wel en niet helpt. Maatschappelijke veranderingen en de klimaatverandering dwingen ons nu tot maatregelen, waarbij de opgedane kennis wordt omgezet in actie. Drie begrippen staan centraal in onze benadering van het veenweidegebied de komende jaren. Dat zijn integraliteit, maatwerk en samenwerking.

Integraliteit

Integraliteit houdt in dat de diverse problemen in het gebied in hun onderlinge samenhang worden bekeken en aangepakt. We willen een waaier aan instrumenten en middelen uit het waterbeleid, economisch beleid, landbouwbeleid, ruimtelijk beleid enzovoorts elkaar laten versterken. Ook betekent het dat we met alle relevante partijen samen aan de slag willen.

Maatwerk

Maatwerk betekent dat die integraliteit geen hinderpaal moet zijn. Bij sommige projecten is het genoeg als die alleen tot CO₂-reductie leiden, of alleen tot meer biodiversiteit. Als het totaal maar tot een integraal resultaat leidt. Dat betekent dat soms ook het waterpeil via maatwerk bepaald wordt.

Samenwerking

Samenwerking blijft ons uitgangspunt. Bij de praktische uitvoering trekken we van meet af aan gezamenlijk op met Wetterskip Fryslân en gebiedscommissies. We zien beide als belangrijke gesprekspartners om tot een versnelling te komen. In het verder brengen van de visie en uitgangspunten werken we met een Taskforce Veenweide. Dat doen we met betrokkenen uit de praktijk (onder andere boeren en burgers uit het gebied), creatieve en visionaire denkers uit de landschapsarchitectuur en experts op het gebied van nieuwe verdienmodellen en de toekomst van agribusiness.

Resultaat 15:

er is een Taskforce Veenweide ingesteld die het Veenweidebeleid effectief en met draagvlak uitvoert

We zijn voorstander van een grondbank. We onderzoeken gezamenlijk met anderen de beste vorm daarvoor. Dit kan ook interessant zijn voor de bredere natuuropgave. Ook geven we graag ruimte aan maatschappelijke initiatieven als valuta voor veen. We bieden aan een bemiddelende rol te spelen in het zetten van stappen richting duurzame landbouw met partners uit de voedselketen. Ten slotte vinden we ook het verkennen van de mogelijkheden voor een publiek/privaat fonds voor maatregelen in het Veenweidegebied interessant.

Resultaat 16:

er is een grondbank nieuwe stijl ingesteld

■ Kosten en baten

Op dit moment vindt er een maatschappelijke kosten- en batenanalyse plaats van verschillende scenario's voor het invullen van het Veenweide Uitvoeringsprogramma 2020-2030. Duidelijk is dat het bij de kosten en opbrengsten van maatregelen en scenario's gaat om tientallen tot honderden miljoenen euro's. Maatwerk kan duurder zijn dan algemene maatregelen, maar ook geld besparen als boeren zelf dingen doen die anderen voorheen deden. Het zal, ook uit kosten oogpunt, steeds zoeken zijn naar de goede balans tussen maatwerk en algemene maatregelen.

Ook niets doen is duur. Aangetaste funderingen herstellen kost miljoenen, evenals ganzenoverlast of het teruglopen van insecten. Het inklinken van veenweide leidt tot hogere onderhoudskosten voor wegen, riolering en transportleidingen. Het waterbeheer wordt duurder. Extra investeringen in het Veenweidegebied gaan we zoveel mogelijk betalen uit de opbrengsten van kostenbesparingen in de toekomst en we stellen ook andere overheden voor hetzelfde te doen.

Voor de kosten van het weer tot volle bloei brengen van het veenweidegebied hebben zowel wij als Wetterskip Fryslân tot 2030 al 12,5 miljoen gereserveerd. Maar wij willen meer. Daarom reserveren we vooruitlopend op de uitkomsten van de MKBA 10 miljoen euro extra en vergroten onze armslag door bestaande budgetten te combineren. Het Friese veenweidegebied kan een grote bijdrage leveren aan de landelijke terugdringing van CO₂-uitstoot en bijdragen aan Europese doelen op het vlak van natuur, vernieuwing van de landbouw en waterkwaliteit. Daarom zetten we ons in voor (meer) bijdragen van Europa, het Rijk en maatschappelijke partijen.

Resultaat 17:

er is een scenariokeuze gemaakt voor het ambitieniveau voor het Friese veenweidegebied op basis van de Maatschappelijke Kosten Baten Analyse

Hoofdstuk

4

Agrarisch Fryslân

Ambitie: De Friese Landbouw is sinds jaar en dag een 'vier sterren' landbouw. Wij helpen de sector daar een vijf sterren landbouw van te maken, waarbij de vijfde ster een groene ster is.

De landbouw is van groot belang voor Fryslân. De totale 'agro-food' sector (ook bijvoorbeeld zuivelindustrie en groothandel) is goed voor één op elke tien arbeidsplaatsen in Fryslân, 11% van het Bruto Regionaal Product en bijna 40% van de Friese export.

De Friese landbouw is ook van groot belang voor de voedselvoorziening van Nederland en de wereld. We zijn de landbouwprovincie van Nederland. De Friese landbouw exporteert haar producten wereldwijd en loopt voorop in vernieuwing. Die sterke uitgangspositie is belangrijk om het verdienmodel van de landbouw te vernieuwen tot een model dat de sterke internationale positie van de Friese landbouw behoudt, maar ook ecologie en economie verbindt. De oplossingen die alle betrokkenen daarvoor in Fryslân verzinnen kunnen zelf ook weer voor de rest van de wereld waardevol zijn.

Het belang van de landbouw is breder dan economisch. Het overgrote deel van het Friese oppervlak bestaat uit landbouwgrond. De landbouwsector is de belangrijkste beheerder van het landelijk gebied en bepaalt in sterke mate het aanzicht van het landschap. De agrarische sector ontwikkelt en gebruikt veel kennis. De energietransitie,

uitbreiding en beheer van natuur, de leefbaarheid van het platteland vereisen allemaal betrokkenheid van de landbouw

Wij waarderen de inspanningen van boeren voor economie, natuur, landschap en hun dieren zeer. Soms treden wel spanningen op tussen landbouw en anderen. Bij de landbouw zelf ligt een rol in het verbeteren van de verhouding met (delen van) de maatschappij. Anderzijds zal ook de consument moeten accepteren dat producten van een verantwoorde, natuur-inclusieve landbouwsector een ander prijskaartje vragen.

De schade en overlast door ganzen voor de landbouw zijn nog altijd te groot. De afgelopen tijd is een balans gevonden tussen de opvang van ganzen enerzijds en de vergoeding van de schade voor boeren anderzijds. We geven boeren en jagers binnen de wet maximale ruimte om overlast en schade van ganzen te bestrijden. De toepassing van de zogenoemde Bonus Malus vindt alleen plaats na een evaluatie van de oorzaken en nadat we Provinciale Staten gelegenheid hebben gegeven om hierop hun zienswijze te geven.

■ Drie hoofdlijnen

We hanteren drie hoofdlijnen in onze benadering van de landbouw.

1. Kwalitatieve groei voorop

Ten eerste willen we bijdragen aan een verdere kwalitatieve groei van de landbouw: beter, in plaats van meer. We juichen de ontwikkeling toe om meer economische en maatschappelijke waarde aan producten toe te voegen, via streekproducten, biologische landbouw, combinaties met zorg of recreatie. Ook het productieproces verbetert, wordt meer milieu- en diervriendelijk. Die beweging naar beter is voor ons het uitgangspunt in onze benadering van de landbouw.

2. (schijn)tegenstellingen opheffen

Een tweede hoofdlijn is het doorbreken van het spanningsveld tussen de landbouw en veel andere maatschappelijke wensen. Het hoeft bijvoorbeeld niet altijd landbouw of natuur te zijn (ruim een kwart van de Friese landbouwbedrijven doet al aan agrarisch natuur- en landschapsbeheer). Combinaties van landbouw met energieopwekking, landbouw en landschapskwaliteit bestaan en/of zijn veelbelovende ontwikkelingen.

3. Het grote belang van de landbouw

De derde hoofdlijn is het grote belang van de landbouw voor Fryslân. Bij het zoeken naar meer kwaliteit en het doorbreken van spanningen tussen verschillende belangen blijft een cruciale randvoorwaarde dat boeren een levensvatbaar bedrijfsmodel kunnen vinden.

Wij scharen ons daarom achter het doel uit de recente beleidsbrief Naar een duurzame landbouw in Fryslân: 'De provincie Fryslân streeft naar een duurzame, natuurinclusieve landbouw in 2025. Een landbouw die grondgebonden en circulair is, bijdraagt aan het herstel van de biodiversiteit, maatschappelijk draagvlak heeft én, niet in de laatste plaats, duurzaam economisch renderend is.

■ Komen tot meer kwaliteit

We zien een aantal kansen voor de landbouw om tot meer kwaliteit te komen.

De eerste kans ligt in een grotere bijdrage aan biodiversiteit. Landbouw moet meer in balans gebracht worden met biodiversiteit, zoals via agrarisch natuurbeheer. De nieuwe Agro-agenda Noord-Nederland geeft hierin ook richting aan. De weg er naar toe moeten de betrokkenen invullen en afleggen, wij kunnen ondersteunen. Hiervoor is ook van belang dat het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen afneemt⁹. We vervullen hierin een voorbeeldfunctie en ondersteunen anderen om op die manier steeds verder te komen op de weg naar een natuurinclusieve landbouw. Op die manier sluiten we ook aan bij het streven van het Rijk naar een kringlooplandbouw¹⁰.

Ook de manier waarop we met de bodem omgaan is van groot belang voor biodiversiteit. De hoeveelheid en soort organische stof¹¹ in de bodem draagt bij aan meer biodiversiteit, maar ook aan betere waterberging, een rijker bodemleven, bodemvruchtbaarheid en betere afweer van gewassen. Het is dus van belang dat we goed met onze bodem omgaan. We stimuleren daarom de agrarische sector om pilotprojecten uit te voeren, om verhoging van het organische stofgehalte van landbouwgrond te vertalen in een verdienmodel voor agrariërs, bijvoorbeeld via CO₂-certificaten (een combinatie van Valuta voor Veen¹² en 'Kaindorf'¹³).

Resultaat 18:

de mogelijkheden voor boeren om het organische stofgehalte in de bodem te vergroten zijn verbeterd, mogelijk via een systeem met CO₂-certificaten

Een vorm van landbouw die sterk bijdraagt aan meer biodiversiteit is de biologische landbouw. Het areaal biologische landbouwgrond is tussen 2009 en 2017 toegenomen met ruim 50%. Fryslân kan zich met de biologische landbouw profileren als schone, duurzame landbouwregio. Er zijn kansen op de Europese markt voor een verdere groei van het biologische marktaandeel. Wij willen bijdragen aan verdere groei van het biologische verdienmodel in de landbouw. Dat betekent dat wij de groei van het aandeel biologische landbouw willen stimuleren en faciliteren, waarbij de vrijheid van de ondernemer om al of niet voor biologisch te kiezen wordt gerespecteerd.

Resultaat 19:

het aandeel biologische landbouw in Fryslân is gegroeid

⁹ Dit punt werd ingebracht door de Partij voor de Dieren.

¹⁰ Het belang van aansluiten bij de ontwikkeling naar kringlooplandbouw werd ook benadrukt door de ChristenUnie.

¹¹ Organische stof bestaat uit humus, afgestorven planten en dieren en levende organismen.

¹² Valuta voor Veen is een programma waarin boeren vrijwillig het waterpeil verhogen en voor de voorkomen CO₂-uitstoot gecompenseerd worden via de verkoop van CO₂-credits aan bedrijven, overheden en burgers.

¹³ In de ecologische regio Kaindorf in Oostenrijk wordt onder meer geëxperimenteerd met een compensatieprogramma voor extra humusopbouw in de bodem.

We zien kansen in het meer vervlechten van landbouw en natuurbeheer. Natuur met de mienskip, het gezamenlijke initiatief van natuur- en landbouworganisaties om provinciale grondaankoop en -inrichting over te nemen, biedt hiervan inspirerende voorbeelden (zie ook bij Groen Fryslân). We kijken naar mogelijkheden om de al bestaande agrarische natuurbeheerders ook natuurbeheer te laten uitvoeren buiten hun eigen landbouwgronden.

Cruciaal in het komen tot meer kwaliteit is kennis. Kennisbolwerken als Van Hall, de zuivelcoöperaties, Dairy Valley, Dairy Campus en Potato Valley functioneren als katalysator in kennisoverdracht, ontwikkelingen en innovatie. Wij zien Dairy Valley graag uitgroeien tot een internationaal toonaangevend kennisknooppunt op zijn terrein, onder andere in het verbinden van economie en ecologie. Wij zijn daarom bereid, als de geplande tussenevaluatie gunstig uitpakt, verder te investeren in Dairy Valley. De vele kennis die er is rondom de Friese landbouw blijkt in de praktijk soms nog lastig te vinden en over te dragen aan individuele landbouwers. We helpen die kennisoverdracht nog verder te verbeteren, zodat meer nieuwe kennis in Fryslân toegepast wordt. Een mogelijkheid daarin is bijvoorbeeld om de inzet van consultants te ondersteunen.

Resultaat 20:

Dairy Valley groeit verder naar een internationaal toonaangevend kennisknooppunt

Het vinden van afzetmarkten voor vernieuwende landbouwproducten gaat niet altijd vanzelf. Wij denken hierin een rol te kunnen spelen door (indirect) te helpen in marketing en het vinden van afzetmarkten. We zien ook perspectief in meer op consumenten gerichte communicatie, opgebouwd rondom het idee dat "Made in Fryslân" ook voor landbouwproducten synoniem is voor hoge kwaliteit.

Wij willen tot uitwerking van deze punten komen in samenspraak met de sector en stellen daarom voor de komende periode te komen tot een nieuwe ronde landbouwdeals. Waarover die gaan bepalen we samen met de sector, maar in ieder geval stellen we een landbouwdeal rondom verzilting voor. We combineren die deals in een integrale landbouwagenda, waarin we ook programma's zoals de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw Noord-Nederland en Living Lab inhoudelijk én financieel integreren. Zo ontstaat er een éénduidige aanpak ter ondersteuning van natuurinclusieve landbouw.

Resultaat 21:

er is een integrale, met de stakeholders opgestelde, landbouwagenda

De overgang naar een meer op kwaliteit dan kwantiteit gerichte landbouw kost veel geld. Wij zien de rol van de provincie vooral als faciliterend. Wij verwachten van het rijk en Europa belangrijke bijdragen. We willen daarom onze lobbyinspanningen versterken, ook om in een veel eerder stadium Europees- en rijksbeleid zo te kunnen beïnvloeden dat de belangen van de Friese landbouw voldoende worden meegenomen.

Hoofdstuk

5

Ondernemend Fryslân

Ambitie: we worden de MKB-vriendelijkste provincie van Nederland en de meest circulaire regio van Europa

Economie vormt een belangrijk fundament voor brede welvaart. Zonder werk, zonder productie en inkomen zijn veel andere vormen van brede welvaart lastig te bereiken. Een gezonde economie is ook in harmonie met zijn omgeving. Een economie die dat bereikt is een circulaire economie. En om daar te komen is innovatie van groot belang, net als voor het in stand houden van het fundament van inkomen en werk dat een gezonde economie biedt.

■ Circulaire economie

Voor economie geven we vooral invulling aan brede welvaart door te streven naar een circulaire economie. Een circulaire economie of kringlooeconomie is een economisch en industrieel systeem waarin geen eindige grondstofvoorraden worden uitgeput en waarin reststoffen volledig opnieuw worden ingezet in het systeem.

De Europese Commissie heeft ambitieuze plannen om de Europese economie zo snel mogelijk circulair te maken. Op nationaal niveau is het doel dat Nederland in 2050 volledig circulair is. Ook in Fryslân adopteren steeds meer partijen circulaire economie in beleid en strategie. De Vereniging Circulair Friesland (VCF) groeit sinds haar oprichting in 2016. Fryslân ontving al de prijs voor meest circulaire regio van Nederland.

We zien de overgang naar een circulaire economie als een kans voor het Friese MKB om nieuwe circulaire verdienmodellen te vinden. Ook daarom blijven we de komende jaren investeren in circulaire economie. We zijn een actief partner binnen VCF en geven het Friese Midden- en Kleinbedrijf (MKB) de gelegenheid met kennis ondersteund te worden in de route naar meer circulair ondernemen. We investeren in een circulaire omgang met energie op bedrijventerreinen.

Resultaat 22:

we investeren in circulaire economie. Onder andere wordt de huidige voucherregeling voor het MKB uitgebreid met de mogelijkheid tot kennis ophalen over duurzaamheids- of circulariteitsvraagstukken¹⁴.

■ Innovatie

(Meer) circulair worden alleen is niet genoeg. We verliezen ook de 'harde', geldverdienende kant van brede welvaart niet uit het oog. Daarvoor blijft economische groei nodig, maar in harmonie met aspecten als gezondheid en natuurschoon. De route om die twee kanten te verzoenen loopt vaak via innovatie.

We willen daarom het vermogen om te vernieuwen van de Friese economie blijven stimuleren, zodat nieuwe producten ontstaan waar de Friese economie de komende tientallen jaren op kan blijven drijven. Daarom willen we, samen met ondernemers, overheden en andere relevante partijen, komen tot Fries technologiebeleid. We besteden aandacht aan startups, als belangrijke potentiële dragers van innovatie.

We combineren onze focus op enerzijds circulaire economie en anderzijds innovatie onder meer door het blijven ondersteunen van de opbouw van kennis in Fryslân. We blijven belangrijke kennisinstellingen, -platforms en -clusters als Wetsus en Watercampus, Innovatiecluster Drachten, Dairy Campus en de Water Alliance ondersteunen mits ook het Rijk en de kennisinstellingen bijdragen. Daarnaast ondersteunen we het beschikbaar stellen en het toepassen van de nieuw verworven kennis in Fryslân.

Innovatie komt niet alleen van kennisinstellingen en -clusters. Veel vernieuwing vindt plaats op de werkvloer. We ondersteunen daarom het bevorderen van vakmanschap en innovatie in de maakindustrie. We stimuleren innovaties en innovatieve investeringen om daarmee de arbeidsproductiviteit en innovatiegraad van het MKB in Fryslân te verhogen.

¹⁴ We sluiten hierbij aan bij de mei jongstleden door D66 geïnitieerde en door de Staten aangenomen motie 'Extra geld voor verduurzaming Fries MKB'.

Uiteindelijk moeten innovatieve producten ook verkocht worden. We blijven daarom ondernemerschap ondersteunen, via onder meer Ynbusiness¹⁵. In het verleden bleek dat als producten moeten concurreren op een wereldmarkt, dit ook sterk bijdraagt aan vernieuwing. Daarom gaan we het MKB ondersteunen bij internationale marktontwikkeling en -verkenning.

Resultaat 23:

de Friese export neemt sterker toe dan de gemiddelde toename in Nederland

■ Beroepsbevolking

Innovatie is ook nodig om de terugloop van de beroepsbevolking op te vangen. Naar verwachting daalt de beroepsbevolking in Fryslân tot 2050 met ruim een vijfde. Dat betekent dat tekorten aan arbeidskrachten dreigen, met het risico op economische stagnatie. Innovatie, waardoor de productiviteit van werknemers stijgt en daardoor minder arbeidskrachten nodig zijn voor dezelfde productie, kan een uitweg bieden. Ten slotte is een goed vestigingsklimaat, dat zorgt dat bedrijven hier komen en aantrekkelijke banen meenemen, ook van groot belang¹⁶.

Resultaat 24:

meer jonge gezinnen blijven in Fryslân of komen naar Fryslân

■ Onderwijs en arbeidsmarkt

De krimp van de beroepsbevolking maakt een goede aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt nog belangrijker. Samen met onderwijs en bedrijfsleven laten we via een kennisagenda arbeidsmarkt en onderwijs beter op elkaar laten aansluiten, zodat jongeren en ouderen openstaande vacatures kunnen invullen. We werken mee aan het verder uitbouwen van Campus Fryslân tot een volledig aanbod van masteropleidingen en bloeiend (promotie-)onderzoek. We gaan ons inzetten voor een nieuw Fries onderwijsakkoord waarin ook het HBO en MBO een prominente rol spelen en dat onder meer aandacht voor levenslang leren heeft.

Resultaat 25:

er komt een nieuw Fries Onderwijsakkoord, met MBO, HBO en Campus Fryslân

■ Europa

Door gericht uit te blinken in Friese sterke punten als Watertechnologie, Circulaire Economie, de Maritieme sector en Natuurinclusieve Landbouw – waar Fryslân goed in is en echt iets kan bijdragen aan de Europese ambities – willen we ook een groter beroep doen op Europese middelen. Op basis daarvan ontwikkelen we projecten rondom deze onderwerpen en halen daarmee extra Europese middelen naar Fryslân.

We zijn ook innovatief in onze eigen opstelling. Onze aanpak is niet in steen gebeiteld. We staan open voor experimenten en goede ideeën.

¹⁵ Ynbusiness is een gezamenlijk initiatief van het bedrijfsleven, provincie, vier gemeenten en het Friese beroepsonderwijs om ondernemers beter te ondersteunen bij de groei van hun bedrijf.

¹⁶ Dit punt werd ook naar voren gebracht door de ChristenUnie

Hoofdstuk

6

Leefbaar Fryslân

Ambitie: Friezen waarderen het leven in Fryslân gemiddeld met minstens een 8

De samenstelling van de Friese bevolking zal de komende jaren sterk (blijven) veranderen door onder andere ontgroening en vergrijzing. Deze veranderingen zullen overall effect hebben op de leefbaarheid, zoals de sociale samenhang in met name dorpen, het voorzieningenniveau en de bereikbaarheid daarvan. In het te voeren beleid houden we integraal rekening met de demografische veranderingen¹⁷ waarbij de Staten zullen worden geïnformeerd over de uitvoering.

Steeds meer winkels, huisartsen en andere voorzieningen concentreren zich in de grotere kernen. Dagelijkse voorzieningen worden samengevoegd en gecombineerd. Naast de steden is een sterke positie van de regionale centra belangrijk voor de bereikbaarheid van zorg- en andere voorzieningen. Gemeenten en lokale partijen zijn hiervoor als eersten aan zet. Onze rol is faciliterend: het ondersteunen van initiatieven uit de Mienskip, agenderen en stimuleren van ontwikkelingen en andere partijen ondersteunen bij het maken van keuzes.

¹⁷ Het belang hiervan werd ook benadrukt door 50PLUS.

We vinden het wenselijk dat er ontmoetingsplekken zijn. Dit draagt bij aan de leefbaarheid op het platteland. Dit kan een dorps huis zijn, maar ook een herbestemde school of kerk. Wij ondersteunen initiatieven vanuit de Mienskip voor deze ontmoetingsplekken.

Resultaat 26:

zoveel mogelijk dorpen en wijken hebben een eigen ontmoetingsplek

De sociale samenhang in Fryslân is groot. Dit vertaalde zich de afgelopen jaren ook in grote aantallen initiatieven in dorpen en wijken die bijdragen aan leefbaarheid. Hoewel de gemeente als eerste overheid aan zet is voor leefbaarheid, leverden we de afgelopen jaren hieraan een bijdrage via het Iepen Mienskip Fûns (IMF). Dat droeg bij aan veel projecten die de lokale leefbaarheid versterkten en daar gaan we dus ook van harte mee door.

Resultaat 27:

er worden minimaal 750 leefbaarheidsprojecten in Fryslân gerealiseerd met steun van het Iepen Mienskipfûns

■ Leefbaar wonen

Een belangrijk aspect van leefbaarheid wordt gevormd door iemands directe leefomgeving en woning. Op die leefomgeving hebben we als provincie zeker invloed. De hoeveelheid en kwaliteit van woningen vormt grotendeels een verantwoordelijkheid van partijen als woningcorporaties en gemeenten.

Wel hebben we een rol in de ruimtelijke verdeling van die woningen over Fryslân. We ondersteunen gemeenten in het maken van regionale afspraken over woningbouw-aantallen. Binnen de regio verdelen de gemeenten de woningbouwruimte en bepalen waar gebouwd wordt en voor welke doelgroep. Daarbij is ons uitgangspunt: inbreiding vóór uitbreiding. Daarom stellen we geen grenzen aan projecten op inbreidingslocaties, onder de voorwaarde dat we met de gemeenten tot goede afspraken komen over uitbreiding van stad of dorp. Ten slotte ondersteunen we andere organisaties en overheden met bevolkingsprognoses bij het maken van keuzes.

■ Tijdelijke huisvesting

Op bepaalde onderdelen, direct gerelateerd aan leefbaarheid, ondersteunen we de partijen die er echt over gaan. De eerste daarvan is tijdelijke huisvesting. Dorpen ondervinden vaak problemen bij het kunnen bijbouwen van huisvesting voor de eigen jeugd of ouderen die in hun dorp willen blijven wonen. Gezien de bevolkingsontwikkeling is dat naar verwachting vooral de komende 15 jaar een probleem.

Daarnaast zien we in bepaalde gemeenten een toenemende vraag naar huisvesting van seizoenswerkers en tijdelijk personeel. We nemen voor deze situaties een positieve grondhouding aan tegenover kwalitatief goede huisvesting in het buitengebied of op het terrein van de werkgever zelf. Op de Wadden wordt onvoldoende personeel gevonden mede omdat er niet genoeg betaalbare woningen op de eilanden zijn.

In alle gevallen kan tijdelijke huisvesting een oplossing zijn: woningen neerzetten voor een bepaalde periode, die daarna afgebroken of verplaatst kunnen worden. Om aan de vraag naar woningen voor de korte termijn (0-15 jaar) te voldoen, stellen wij voor in samenspraak met partners een onderzoek te doen naar de mogelijkheden om flexibele (circulaire) woningbouw te stimuleren. Met de bouwsector en het Rijk kijken we of het nodig is dat hiervoor regelgeving aangepast wordt.

Resultaat 28:

er zijn succesvolle voorbeelden van flexibele (circulaire) huisvesting gerealiseerd

■ Dorpsontwikkelingsmaatschappijen

Noordoost-Fryslân experimenteerde de afgelopen jaren met Dorpsontwikkelingsmaatschappijen (DOM's). Dat zijn platforms van samenwerkende overheden en meerdere burgerinitiatieven om ideeën te delen, met ambtelijke capaciteit voor meedenken, resultaatgericht beleid en snellere procedures, procesgeld en hulp bij het zoeken naar fondsen voor de realisatie van projecten. Wij zien dit als uitstekende hulpmiddelen bij het in stand houden of verbeteren van de leefbaarheid op het Friese platteland en maken ons daarom hard voor het opstarten van DOM's in de rest van Fryslân.

Resultaat 29:

het aantal Dorpsontwikkelingsmaatschappijen in Fryslân is toegenomen

■ Sociale leefbaarheid

In de samenleving is soms sprake van verharding en tegenstellingen die de leefbaarheid negatief beïnvloeden. Ook zijn er situaties van eenzaamheid en onvoldoende zorg die aandacht vragen. Een veilige sociale omgeving en sociale contacten dragen aanzienlijk bij aan de brede welvaart in Fryslân. Daar waar organisaties projecten voorstellen die gemeente-overstijgend zijn en bijdragen aan vermindering van discriminatie, eenzaamheid of verbetering van de situatie van mensen die zorg nodig hebben, kunnen aanvragers een beroep doen op een projectsubsidie sociale leefbaarheid.

Resultaat 30:

er zijn projecten uitgevoerd die de sociale leefbaarheid in Fryslân versterkt hebben

■ Blue zone

Ontmoeting en gezondheid zijn cruciaal voor leefbaarheid. Hoewel Friezen de leefbaarheid van hun omgeving hoog waarderen zijn er knelpunten. Veel kinderen doen niet aan sport. De helft van de volwassenen is te zwaar. Eveneens de helft heeft chronische aandoeningen en de vraag naar huisartsenzorg is de afgelopen jaren met ruim 20% gestegen. Ten slotte bestaat op het platteland ontevredenheid over de kwaliteit van sociale contacten.

Wij willen met Fryslân de mogelijkheden verkennen of elementen uit de 'Blue zone' aanpak passen bij Fryslân en kunnen helpen om de genoemde knelpunten te verminderen. Een Blue zone is een gebied waar mensen bovengemiddeld gezond en vitaal oud worden, onder meer door onderlinge verbondenheid. Onze rol daarbij zien we als partijen bij elkaar brengen en verbinden of een campagne meefinancieren.

Resultaat 31:

er is duidelijkheid over de betekenis van Blue zone voor Fryslân

■ Sport

Fryske sporten zoals fierljeppen, keatsen, skûtsjesilen en Frysk damjen zijn onderdeel van "it Frysk eigene" en blijven we als provincie ondersteunen.

Daarnaast is de topsport, vooral door het schaatsen, een wereldwijd visitekaartje van Fryslân. Fryslân is een van de regio's in Nederland met een internationale sportinfrastructuur, die we verder willen uitbouwen. Om dat uit te drukken maken we onze ondersteuning van het Centrum voor Topsport en Onderwijs in Heerenveen permanent. Thialf blijft de schaatstempel op wereldniveau: de beste, snelste en meest duurzame. De komende periode valt een keuze over de toekomst van de ijs hockeyhal bij Thialf en bepalen wij onze rol daarbij.

Resultaat 32:

de rol van topsport in Fryslân is structureel verankerd

Naast positieve uitstraling op de aantrekkelijkheid van sport hebben sportevenementen van internationale allure ook een gunstig economisch effect. We benutten de kansen om deze evenementen naar Fryslân te halen. We leggen daarbij een relatie met LF2028.

Resultaat 33:

Fryslân zet zich in voor het binnenhalen van internationale topsportevenementen, waaronder een internationale wielerronde

Hoofdstuk

7

Bestemming: Fryslân

Ambitie: Fryslân bereikbaar voor alles en iedereen en bereikt door veel meer toeristen, op een manier die bijdraagt aan brede welvaart

Fryslân is een goede plek om te zijn, maar ook om te komen. Daarom willen we de wereld uitnodigen en in staat stellen hier te komen en verblijven, of desnoods alleen doorheen te reizen. We willen mensen in staat stellen het totaal dat Fryslân te bieden heeft te ervaren.

■ Wegen

Om Fryslân te ervaren is het ten eerste nodig er veilig en vlot te kunnen komen en rond te reizen. Daarom pakken we bestaande knelpunten aan. Het belangrijkste overblijvende knelpunt op de provinciale wegen is de wegverbinding Sneek – Leeuwarden. Er komt geen nieuw tracé. We onderzoeken hoe we die weg door verbeteringen aan het bestaande tracé veiliger kunnen maken en ook de doorstroom aanzienlijk versnellen.

Resultaat 34:
er is helderheid over de beste oplossing voor de weg Sneek-Leeuwarden

Op het Rijkswegennet zorgen de beweegbare bruggen Skarster Rien en Bolsward voor oponthoud en verkeersonveiligheid. Voor Skarster Rien is de beste oplossing bekend, bij Bolsward is daar nog onderzoek naar nodig. We laten daarom een onderzoek naar aquaduct Bolsward uitvoeren. Mede op basis daarvan willen we het Rijk overreden beide knelpunten op te lossen. Daarbij zijn we, onder voorwaarden, bereid voorfinanciering aan te bieden.

Resultaat 35:
er zijn afspraken met het Rijk over Skarster Rien en Bolsward.

■ Water

Fryslân is een waterprovincie en de bereikbaarheid over water is daarmee van groot belang. Een belangrijke verkeersader over water in Fryslân is het Van Harinxmakanaal. We zijn begonnen met het geschikt maken van het kanaal voor grotere schepen (CEMT-klasse Va). De komende jaren gaan we daarmee door. Concreet realiseren we de bochtverruiming bij Franeker, maken afspraken met het Rijk over vervanging van de Tjerk Hiddessluizen en nemen maatregelen voor de oevers en onderhoudsdiepte.

Resultaat 36:
de bochtverruiming bij Franeker is in uitvoering en er zijn afspraken met het Rijk over de Tjerk Hiddessluizen

Vier jaar geleden is het onderhoudsniveau van de provinciale infrastructuur verhoogd van een 6 naar een 7, voor een betere kwaliteit en hogere veiligheid van (vaar)wegen. Vanwege de bijzondere positie van het Van Harinxmakanaal werd dat destijds nog niet meegenomen in die verhoging. Nu brengen we ook het onderhoudsniveau van het Van Harinxmakanaal op niveau 7. Voor de overige keuzes ten aanzien van onderhoud bieden we Provinciale Staten voor eind dit jaar een nieuw beleidskader aan.

Resultaat 37:
het onderhoudsniveau van het Van Harinxmakanaal is verhoogd naar niveau 7

De sluis en bruggen bij Kornwerderzand in de Afsluitdijk vormen door hun afmetingen een beperking voor de scheepvaart en ontwikkeling van de jachtbouw. De beweegbare bruggen zorgen voor oponthoud en verkeersonveiligheid. We hebben met het Rijk overeenstemming bereikt over verruiming van de sluis en vervanging van de bruggen.

Resultaat 38:

er is begonnen aan de verruiming van de sluis Kornwerderzand

De vaarweg Drachten maakt onderdeel uit van het gebiedsproces Hegewarren. Een verbetering van die vaarweg kan pas aan de orde komen wanneer in dat gebiedsproces duidelijke synergie met andere kansen voor het gebied blijkt. Verbetering van de vaarweg naar Heerenveen bekijken we wanneer de gemeente hier een goed voorstel voor doet.

■ Verkeersveiligheid

Het aantal dodelijke verkeersslachtoffers daalt de afgelopen jaren helaas niet meer. Ons ideaal dat niemand meer overlijdt in het verkeer is nog ver weg. We maken daarom onze wegen nog veiliger, om het aantal verkeersdoden en gewonden te blijven terugdringen. Dat vinden we zo belangrijk, dat we daar vanaf nu structureel, in plaats van tijdelijk, geld voor reserveren.

Veiligheid hangt af van de (vaar)wegen en fietspaden waarover Friezen zich bewegen, maar ook van de manier waarop ze dat doen (al dan niet append, bijvoorbeeld). Het aanpassen van fysieke infrastructuur alleen is niet genoeg. Daarom investeren we de komende periode ook extra in verkeerseducatie.

Resultaat 39:

het aantal doden en gewonden op de Friese wegen daalt

Fietsers zijn relatief vaak slachtoffer van een verkeersongeval. Vanwege de voordelen van fietsen (gezond, beter voor het milieu) willen we bijdragen aan groei van het fietsverkeer. Dat willen we gepaard laten gaan met een daling van het aantal ongevallen. Naar verwachting leidt de concentratie van scholen al tot meer fietsgebruik door scholieren. Die moeten de fietspaden delen met steeds meer snelle fietsers (elektrische fietsen, speed pedelecs). Het samengaan van snelle en langzamere fietsers stelt hogere eisen aan fietsroutes. Daarom willen we samen met gemeenten aantrekkelijke, veilige en vlotte fietsroutes realiseren. We passen provinciale fietspaden en parallelwegen aan en dragen bij aan gemeentelijke fietspaden met een bovengemeentelijke betekenis. We gaan ervan uit dat gemeenten tenminste 50% van de kosten van hun eigen fietspaden dragen.

Resultaat 40:

er zijn minimaal vier hoofd fietsroutes over langere afstand gerealiseerd

■ Bus

Openbaar vervoer heeft een belangrijke rol in het reizen naar en door bestemming Fryslân. We besteden het busvervoer deze periode opnieuw aan. Daarbij is belangrijk dat we het nationale Zero Emissie convenant hebben getekend waardoor in 2030 bussen geen CO2 meer mogen uitstoten. We willen echter niet zo lang wachten. Bij de verlening van de nieuwe concessie in 2022 streven we zoveel mogelijk naar busvervoer zonder CO2-uitstoot. Dat mag niet leiden tot afbreuk aan de geboden dienstverlening, met name op het platteland.

Resultaat 41:

er is een toename van het aantal zero-emissie bussen

Een deel van de bussen rijdt grotendeels leeg rond. Daar gaan we wat aan doen, om zo het openbaar vervoer ook op termijn te kunnen garanderen. We maken de OV-knooppunten aantrekkelijker en creëren snellere hoofdverbindingen. Innovatie en maatwerk kunnen hier een belangrijke rol in spelen. Daarom zullen we aan de nieuwe vervoerder eisen stellen om samen met de provincie te werken aan innovatie. Wij vragen het Rijk hiervoor om bijdragen.

De toegankelijkheid van het openbaar vervoer kan beter. Studenten kunnen nu niet overal gebruik maken van hun OV-kaart zonder bijbetaling. Internationale studenten kunnen helemaal geen gebruik maken van de OV-studentenkaart. Om bij te dragen aan de (internationale) dynamiek in het Friese hoger onderwijs zoeken we bij de nieuwe concessie hiervoor mogelijkheden. Ook een andere vorm van toegankelijkheid, voor personen in een rolstoel, kan beter. We nemen de verantwoordelijkheid voor volledige rolstoeltoegankelijkheid van het OV.

Resultaat 42:

het openbaar vervoer op het Friese platteland is in de nieuwe concessie minimaal gelijkwaardig aan het huidige

■ Trein

Ten aanzien van het vervoer per trein willen we de komende jaren veel bereiken. Ten eerste willen we een snellere treinverbinding tussen het Noorden en de Randstad. Op korte termijn moet dat substantiële tijdswinst opleveren door een optelsom van maatregelen. Wij lobbyen hiervoor samen met de andere betrokken provincies.

Resultaat 43:

er zijn afspraken over tijdswinst op bestaand spoor, waarbij we streven naar minimaal 30 minuten tijdswinst

Bij die snellere verbindingen vormt de verouderde spoorbrug over het Van Harinxmakanaal in de lijn naar Zwolle een bottleneck. Wij maken afspraken met het Rijk over de vervanging van de spoorbrug door een aquaduct. Daarbij kijken wij samen met Leeuwarden ook naar de bredere (ruimtelijke) ontwikkeling van zuidelijk Leeuwarden, waaronder station Werpsterhoeke.

Resultaat 44:

er zijn afspraken met het Rijk over de vervanging van de spoorbrug in het Van Harinxmakanaal door een aquaduct

Op langere termijn willen we dat de Lelylijn wordt aangelegd. Wij vragen in samenwerking met de andere betrokken provincies het Rijk een Maatschappelijke Kosten-Batenanalyse (MKBA) naar de Lelylijn uit te voeren en vervolgens een besluit te nemen.

Resultaat 45:

er is een MKBA over de Lelylijn uitgevoerd

Met het Rijk zijn wij ook in gesprek over decentralisatie van de bevoegdheden over de sprinterdiensten. Met die decentralisatie moet, door betere afstemming met de diensten waarvoor we al concessieverlener zijn, meerwaarde voor de reiziger bereikt worden, waaronder een snellere verbinding met de rest van Nederland.

Resultaat 46:

de concessieverlening voor de sprinterdiensten tussen Leeuwarden – Zwolle is gedecentraliseerd naar Fryslân

Ten slotte maken we ook voor de trein vorderingen richting emissieloos transport. We onderhandelen hierover met Rijk en Arriva.

■ Waddenveren

De Waddenveren zijn een vorm van openbaar vervoer in Fryslân waar nu het Rijk over gaat. Het combineren van de concessieverlening hiervan met andere vormen van openbaar vervoer heeft voordelen. Ook vinden we dat over Fries openbaar vervoer in Fryslân besloten moet worden. Daarom maken we deze periode afspraken met het Rijk over een budgetneutrale overdracht van concessieverlening van de Waddenveren naar Fryslân. De infrastructuur voor die veren, de vaargeulen, blijft een verantwoordelijkheid van het Rijk.

Resultaat 47:

er zijn afspraken over overdracht van de concessieverlening voor de Waddenveren naar Fryslân

Ook op dit gebied zoeken we creatieve denkers en experts op om ons en de vervoerders te helpen om tot nieuwe producten en diensten te komen, of bijvoorbeeld nieuwe verbindingen te leggen tussen bestaande vormen van, al dan niet openbaar, vervoer.

Resultaat 48:

we houden regelmatig innovatieve tafels waarbij experts out of the box nadenken over sociale en technologische innovatie in het openbaar vervoer

■ Gastvrijheidseconomie

Het jaar 2018 markeerde een nieuwe periode voor de Friese gastvrijheidseconomie. Leeuwarden/Fryslân was Culturele Hoofdstad van Europa, wij behaalden de derde plek op de lijst van mooiste onontdekte bestemmingen van Lonely Planet en er was een sterke groei van het aantal buitenlandse en binnenlandse toeristen.

Recreatie en toerisme groeien in het algemeen wereldwijd sterk. Ook Fryslân krijgt hiermee te maken. Bestemming Fryslân is al populair en zal dat nog veel meer worden. Als we niets doen wordt het vooral drukker op de plaatsen waar het nu al druk is (eilanden, IJsselmeerkust, merengebied) en op de momenten dat het nu ook al druk is (zomerpiek).

Als de groei ervan echter slim is draagt toerisme juist bij aan een prettige en gezonde leefomgeving, behoud van natuur- en cultuurerfgoed of onder druk staande voorzieningen op het platteland. Toerisme draagt dan bij aan brede welvaart. Slimme groei betekent inzetten op (cultuur)toeristen die geïnteresseerd zijn in de kwaliteit en identiteit van onze provincie, meer jaarrond bezoek in plaats van pieken en meer bezoek in Noord-, Noordoost- en Zuidoost-Fryslân. Het betekent ook innovatie om personeelstekorten te voorkomen. Om het voor jongeren interessant te maken in Fryslân te blijven zouden extra bestedingen in deze sector vooral terecht moeten komen bij (jonge startende) MKB'ers.

Om dit te bereiken willen we investeren in de basisinfrastructuur, gebruik maken van Yn Business, de Toerisme Alliantie en het Innovatie Platform Fryslân en meer marketing laten uitvoeren¹⁸ met aandacht voor LF2028. Ook hoort hierbij voortbouwen op het Friese Meren project, het verder verbeteren van het Friese aanbod aan verblijfsmogelijkheden, betere benutting van fiets en OV in dagrecreatie en verschaffen van goede data aan de ondernemers. We maken graag samen de keuzes op dit terrein, zowel met de sector als met alle Statenfracties. We stellen daarom samen met het veld een startnotitie op, als middel tot een brede discussie over de gewenste keuzes.

¹⁸ Het belang hiervan werd ook benadrukt door de ChristenUnie.

Toerisme over water is belangrijk voor Fryslân en wordt soms belemmerd door de ongeschiktheid van vaarroutes voor grotere boten. We bekijken of aanpassingen in recreatieve vaarroutes zinvol en haalbaar zijn, waaronder de bereikbaarheid van het Tjeukemeer vanuit Heerenveen en via de Lemster Rien. Ook hier onderzoeken we met hulp van experts mogelijkheden om de sector duurzamer te maken. De derde electric only route is net geopend. We gaan met onder meer de Stichting Electrisch Varen Fryslân na hoe we de Friese watersporter kunnen helpen om te verduurzamen.

Aan en rond de waddenkust ontstaan veel initiatieven die interessant zijn voor zowel de leefbaarheid van het gebied, als voor toerisme en recreatie. Al deze initiatieven bundelen we in een integraal ontwikkelingsplan. Daarmee ontstaat een doorgaande lijn langs de hele Friese waddenkust en daarmee een aantrekkelijk gebied voor inwoners en toeristen.

Resultaat 49:

de groei in het Friese recreatie en toerisme is bijgebogen naar 'slimme groei'

Hoofdstuk

8

Fryslân 2028

Ambitie: in 2028 heeft het culturele leven in Fryslân nog steeds de energie en het vermogen die het ten tijde van LF2018 had om Fryslân in beweging te brengen

Cultuur is hoe we samenleven, onze taal, onze gebouwen, onze muziek, wat we eten. Het is daarmee van groot belang voor ons welbevinden, onze brede welvaart. Net als 'harde' zaken zoals asfalt of grondwaterpeilen moeten we ook onze cultuur, onze eigen culturele genen, ons samenleven als inwoners van Fryslân op peil houden.

Het jaar 2018 was voor Fryslân een geweldig jaar: de provincie stond vanaf de start van Culturele Hoofdstêd in de schijnwerpers van Europa. Nu is het zaak om die positieve energie vast te houden en te zorgen dat Culturele Hoofdstad de hele provincie blijvend resultaat oplevert. Daarom zetten we de plannen voor LF2028 ('de legacy') voort. Daarbij verwachten we dat naast Leeuwarden ook andere gemeenten en het bedrijfsleven bijdragen. Het precieze programma wordt de komende periode uitgewerkt, waarbij ook aandacht zal zijn voor cultuur dichtbij mensen, de 'cultuur op fietsafstand'.

We richten een effectieve uitvoeringsorganisatie op die onafhankelijk opereert rondom culturele keuzes. De resultaten en de financiële werkwijze van deze uitvoeringsorganisatie worden wel gecontroleerd door de betrokken overheden.

Resultaat 50:

het programma voor LF2028 is gevuld met sterke culturele producties die zijn verbonden met onze lepen Mienskip, bijdragen aan het culturele veld, cultuurtoerisme, het vestigingsklimaat en de leefbaarheid in Fryslân

Cultuur gaat over 'zo doen wij dit met elkaar', kunst gaat over een nieuw perspectief, een alternatief. Kunst is datgene wat afwijkt van de dominante cultuur. Kunst bevraagt de status quo, stelt de verbeelding aan de macht en doet ons anders kijken. Daarmee brengt het ons in beweging. Vanzelfsprekend hoort hier veel (ruimte voor) innovatie en experiment bij.

Die eigenschappen van kunst maken het geschikt om ook binnen andere onderwerpen - of het nu om landbouwbeleid, de energietransitie of de Friese taal gaat - nieuwe, andere ideeën en perspectieven te helpen ontstaan. Door per dossier kunst- of cultuurprojecten in te zetten bij de belangrijke thema's van deze tijd betrekken we de Friezen, prikkelen interesse en brengen belangrijke onderwerpen van de vergadertafel naar de leefwereld van mensen.

Om de energie van LF2018 vast te houden, maar ook om beter aan te sluiten bij de werkwijze en cyclus van het Rijk, gaat de komende jaren ons cultuurbeleid drastisch op de schop. We kiezen voor flexibiliteit, gaan meer met flexibele budgetten werken. We leggen extra nadruk op klassieke muziek, harmonie, fanfare en brassbands, pop, (locatie)theater en beeldende kunst en investeren daarvoor extra in cultuur. We gaan veel meer uit van de ideeën, mogelijkheden en kracht van de sector zelf. De provincie helpt om te starten, de sector zelf zorgt voor de blijvende beweging.

Cultuur heeft, ten slotte, ook positieve 'keiharde' economische gevolgen: naast natuurlijk de directe werkgelegenheid in de sector zelf ook via bijvoorbeeld extra (cultuur)toerisme en een beter leef-, vestigings- en verblijfsklimaat. Hoewel dit zeker niet betekent dat alle culturele activiteiten een economisch rendement moeten hebben is aandacht voor de economische aspecten verstandig en waardevol. Dat betekent bijvoorbeeld aandacht voor 'blockbuster' tentoonstellingen in musea en unieke evenementen met een grote economische spinoff.

Resultaat 51:

een deel van de culturele activiteiten draagt meetbaar bij tot positieve economische effecten

■ Erfgoed

Erfgoed is gestolde, waardevolle cultuur met een geschiedenis. Of het nu archieven, musea, geschiedenisonderzoek, terpen, karakteristieke panden, dorpsgezichten of woudenlandschappen zijn: samen vertellen zij het Ferhaal fan Fryslân. We delen dit verhaal met de inwoners van Fryslân, met toeristen en met kinderen via het onderwijs.

Resultaat 52:

het behoud en beheer van erfgoed krijgt een meer solide, structurele basis

Het IPO heeft namens de provincies in 2015 een akkoord over decentralisatie van de restauratie van rijksmonumenten ondertekend. Op grond daarvan ontvangen we geld van het Rijk. We bundelen onze eigen middelen daarmee zodat het aantal opgeknapt Rijksmonumenten in Fryslân de komende jaren kan stijgen.

Resultaat 53:

er zijn minstens 125 rijksmonumenten opgeknapt

De geschiedenis van de vroege Middeleeuwen en die van de Noordzee mogen zich de laatste tijd in een toenemende populariteit verheugen. Daarom gaan we in 2021 in Fryslân een congres organiseren waarbij de geschiedenis en de cultuur van de mensen rond de Noordzee centraal staat.

■ Taal

Taal raakt de identiteit van mensen. Voor een groot deel van de inwoners van Fryslân is dat het Fries. We willen dat het Fries veel zichtbaarder is in de openbare ruimte van Fryslân en dat het aantal personen dat Fries spreekt, leest en schrijft toeneemt. Ook streven we ernaar dat Friezen zich vrij voelen Fries te spreken bij een groot deel van de culturele activiteiten en instellingen, in de zorg, bedrijfsleven, overheid en rechterlijke macht en dat het Fries ook in de digitale wereld en de media een levende taal is.

Er is een nieuwe Bestjoersôfspraak Fryske taal en kultuer 2019 – 2023 (BFTK). Belangrijke onderdelen daarvan zijn het Taalplan Frysk, de herziening van het Kurrikulum Frysk en de provinciale rol als Taalskipper. Naast de BFTK zorgde ook LF2018 en daarbinnen Lân fan taal voor een nieuwe impuls voor het Fries in al zijn (cultuur)uitingen.

Onder meer om te voldoen aan de afspraken in de BFTK geven we komende periode een stevige impuls aan onze inspanningen voor het Fries. We lobbyen om de inspectie voor het Fries naar de provincie toe te halen. We willen in ieder geval dat die inspectie

meer meekijkt en meedenkt om het Fries te verbeteren. We werken toe naar een kern-team van energieke Friese taaltrainers en aansprekende ambassadeurs/rolmodellen, die voorlopers zijn in het gebruik van moderne en interactieve lesmethoden. We streven ernaar dat alle scholen in 2030 in het Friese taalgebied ook Fries geven en werken met vernieuwde kerndoelen aan een doorgaande meertalige leerlijn.

Resultaat 54:

we streven ernaar om de inspectie voor het Fries van het Rijk over te nemen

We ondersteunen de ambitie van de Taalalliantie om Europees Kenniscentrum voor meertaligheid te worden. We spelen beter in op vragen uit het bedrijfsleven om medewerkers die het Fries beheersen. We gaan de meertaligheid van Fryslân meer gebruiken om Fryslân te verkopen aan de wereld. Samen met de Staten komen we tot een kennisagenda voor de kennisinstituten die zich met het Fries bezighouden. We stimuleren culturele uitingen rondom identiteit, taal en meertaligheid. Bij de uitwerking van deze en andere plannen overleggen we met de organisaties uit het veld over de beste ideeën en eventueel betere voorstellen.

Resultaat 55:

het gebruik van het Fries door inwoners, Friese organisaties en in de openbare ruimte is zichtbaar en meetbaar toegenomen

Media

We juichen het gebruik van vernieuwende multimediale vormen in Friese media toe. Daarmee blijft het Fries bij de tijd. We onderzoeken de mogelijkheden om delen van ons beleid niet door onszelf of adviesbureaus, maar bijvoorbeeld via onderzoeks-journalistiek te laten evalueren, met harde garanties voor de onafhankelijkheid van de betreffende journalist(en). Het blijft voor ons van cruciaal belang dat Omrop Fryslân een sterke positie houdt.

Hoofdstuk

Samenwerkend Fryslân

Ambitie: samenwerking is de norm geworden tussen Friese overheden onderling en tussen overheden en de Friese maatschappij

Veel vraagstukken zijn zo ingewikkeld en integraal geworden dat ze niet meer door één overheid kunnen worden opgelost. Daarnaast verschuiven de rollen tussen overheden en de samenleving: veel zaken die voorheen vanzelfsprekend als 'des overheids' werden gezien, worden nu opgepakt door (verbanden van) burgers (soms leiden ervaringen ertoe dat taken ook weer terugkomen bij de overheid). We moeten ons als overheid opnieuw tot de rest van de maatschappij leren verhouden. Het gaat meer dan voorheen om samenwerken in plaats van afdwingen en samenwerken in meer opzichten, met meer (typen) partijen dan tot dusverre.

Voor die nieuwe vormen van samenwerking is bestuurlijke vernieuwing nodig, een andere omgang tussen overheid en maatschappij. Dat kan door die maatschappij het recht te geven om onze taken over te nemen en door aandacht te hebben voor maatschappelijke initiatieven en daarbij te zoeken naar gezamenlijke sturing en verantwoording. Het kan door inwoners te laten meekijken en meedenken met beleid en uitvoering dat nog in de maak is, of door hen veel meer digitaal te raadplegen. Het kan ook door als overheden onderling veel beter samen te werken, zodat burgers ons als één overheid ervaren.

■ Samenwerken met initiatieven van anderen

We hebben steeds vaker te maken met grote, complexe maatschappelijke initiatieven. De Staten gaven in november 2018 opdracht tot een beleidsbrief over de werkwijze van de provincie in haar omgang met dergelijke initiatieven. Wij stellen voor tijdens het maken van die beleidsbrief dit onderwerp als college en Staten gezamenlijk te verkennen.

Een bijzondere vorm van externe initiatieven zijn degenen onder de vlag van het 'recht om uit te dagen'. We maken het de komende periode makkelijker om ons uit te dagen door dit recht actiever bij de maatschappij onder de aandacht te brengen en onze informatievoorziening over provinciale taken en kosten te verbeteren.

Resultaat 56:

initiatiefnemers worden op gelijkwaardige wijze volgens een transparant proces welkom geheten bij de provinciale organisatie

■ Samenwerken in sturen en verantwoorden

Nieuwe vormen van samenwerken vereisen ook nieuwe vormen van sturen en verantwoorden. Steeds vaker worden van ons de relatief nieuwe rollen van netwerkende of participerende overheid gevraagd. We zoeken nog naar vormen van sturing en verantwoording die passen bij onze betrokkenheid bij vraagstukken als Holwerd aan Zee of de plannen voor het Tsjükemar. Ook hier besteden we aandacht aan in de beleidsbrief over externe initiatieven.

■ Samenwerken in gebieden

We werken als provincie veel samen in gebieden. Dat doen we in vaste structuren, rondom projecten als de aanleg van wegen, of rondom onderwerpen die in bepaalde gebieden spelen, zoals Veenweide.

Via streekagenda's werken we succesvol samen met gemeenten en Wetterskip. Na 2020 loopt deze werkwijze af. Veel gemeenten gaven aan de samenwerking te willen voortzetten. Wij gaan hier met ze over in gesprek om tot een gezamenlijke startnotitie te komen. We staan positief tegenover gesuggereerde verbeteringen als meer gezamenlijk beleid ontwikkelen en wederzijdse beleidsafstemming; ondersteuning bieden bij projecten losweken en doorontwikkelen, kennis ter beschikking stellen aan medeoverheden en maatschappelijke partijen; en deelname van maatschappelijke organisaties in beleidsvoorbereiding en – uitvoering. Dit zijn keuzes die we samen met onze partners maken, mede omdat die partners ook bijdragen in de uitvoering van die keuzes. Ten slotte vertalen we keuzes in maatwerk: per gebied kunnen ze anders uitvallen.

Resultaat 57:

we overleggen met gemeenten en Wetterskip over of en zo ja, hoe de Streekagenda's doorgaan. Als zij positief zijn, maken we gezamenlijk een startnotitie

■ Samenwerken met de Staten

Bij nieuwe verhoudingen tussen overheid en maatschappij horen ook nieuwe verhoudingen tussen Staten en college. Enerzijds past bij de nieuwe rollen van zowel Staten als college soms wellicht meer terughoudendheid in de verhoudingen tot de buitenwereld. Anderzijds blijven de Staten het gekozen hoogste orgaan. We zoeken de oplossing voor die mogelijke spanning door een grotere rol van de Staten in een vroeger stadium van gedachtenvorming over beleid en uitvoering. We willen daarvoor met veel opener startnotities gaan werken. Dat zullen startnotities zijn waarin het nog veel meer gaat om het verkennen van de problemen, een eerste verkenning van oplossingen, welke rol of doelen we zouden kunnen overwegen. Die startnotities zijn gemaakt samen met de maatschappij en met de Staten.

■ Samenwerken in de digitale ruimte

De komende jaren zal de samenwerking met anderen vermoedelijk alleen maar toenemen. Zaken als de Friese Bestuurlijke samenwerking en invullen van de werkwijze van omgevingswet en -visie zijn vormen van samenwerking die een grote stap voorwaarts zouden kunnen zetten door ze te ondersteunen met online samenwerkingsplatforms, datahubs en dergelijke. We willen technologie ook gebruiken om de democratie te versterken: door vaker de meningen en ideeën van de wereld buiten ons te vragen, maar ook door onze informatie, overwegingen en dilemma's digitaal te delen¹⁹.

■ Samenwerken in het Fries bestuurlijk overleg

In oktober 2018 vond de eerste Friese Bestuurdersdag over samenwerking plaats. Het daar opgewekte enthousiasme leidde ertoe dat we op een aantal concrete onderwerpen bezig zijn tot versterkte samenwerking te komen voor de volgende bijeenkomst in de herfst van 2019. De komende jaren investeren we rondom deze Friese bestuurdersdagen verder in de contacten tussen de Friese publieke actoren. Met Wetterskip Fryslân en de Vereniging Friese Gemeenten pakken we thema's als de omgevingsvisies en de Regionale Energiestrategie gezamenlijk op, maar kijken ook naar meer organisatorische kwesties.

¹⁹ Hiermee sluiten we aan bij de motie van 27 februari 2019 van PVV en 50Plus over het onderzoeken van de mogelijkheid van een digitaal raadplegingssysteem.

■ Samenwerken aan het interbestuurlijk programma

Een belangrijk terrein waarop de komende jaren zowel binnen als buiten Fryslân versterkte samenwerking tot stand moet komen is het Interbestuurlijk Programma (IBP). In dat programma spraken Rijk, gemeenten, provincies en waterschappen af om samen een aantal grote maatschappelijke opgaven aan te pakken. We stellen aan onze mede-overheden voor op thema's als de gevolgen van klimaatverandering (klimaatadaptatie) en de vitaliteit van het platteland een gemeenschappelijke strategie te bepalen.

■ Samenwerken na de Omgevingsvisie

De nieuwe Omgevingswet treedt naar verwachting op 1 januari 2021 in werking. Om daar klaar voor te zijn maakten we de afgelopen jaren samen met de andere overheden en burgers een ontwerp-Omgevingsvisie. Inhoudelijke – en samenwerkings-principes vormen een centraal onderdeel van de ontwerpvisie. Die komen (deels) in de plaats van vaste kaders en maken meer maatwerk mogelijk. De komende periode gaan we samen met andere overheden en maatschappelijke partijen uitwerken wat de beste manier is om met die principes te werken.

In het algemeen gaan we onze werkwijze onder de nieuwe Omgevingsvisie samen met onze partners vormgeven. We denken daarbij onder meer aan 'bestuurstafels'. Ook sluiten we in die uitwerking aan bij het eerdergenoemde Fries bestuurlijke overleg.

■ Samenwerking buiten onze grenzen

Voor samenwerking kijken we niet alleen binnen de Friese grenzen. We trekken de laatste jaren op met Zeeland, ook in onze contacten met het Rijk. Van oudsher werken we samen met onze noordelijke bureaus, onder meer in het Samenwerkingsverband Noord-Nederland en in lobby. Internationaal blijven we samenwerken met de andere Frieslanden en onze buitenlandse partners binnen de EU. We zijn voorzitter van het Network to Promote Linguistic Diversity (NPLD).

Onze belangrijkste partner buiten de landsgrenzen is de Europese Unie zelf. We stellen ons de komende jaren als een open partner op tegenover Europa en stoppen meer menskracht en tijd in de verbinding met Europa. Daarbij blijven wel altijd onze eigen Friese doelen uitgangspunt. Op veel terreinen dragen we daarmee ook bij aan de doelen van Europa.

Desgewenst bieden we als provincie ook ondersteuning aan andere overheden, zoals gemeenten ondersteunen in de lobby voor meer middelen voor het sociale domein.

Resultaat 58:

we halen minimaal 130 miljoen aan Europese middelen binnen die bijdragen aan de brede welvaart van Fryslân

■ Samenwerken als werkgever en uitvoerder

Friese burgers ervaren hun overheden niet als één overheid of naadloos samenwerkende groep van overheden. Wij willen de samenwerking met andere overheden zo verbeteren dat die ervaring van één overheid dichterbij komt. Daarnaast kan die samenwerking ook tot kostenbesparingen voor die overheden, en daarmee indirect voor kiezers en burgers, leiden.

Een vorm die dat kan aannemen is bijvoorbeeld uitwisseling en/of detachering van personeel of gezamenlijke pools van medewerkers. We willen meerdere vormen van dit gedeeld werkgeverschap starten en de mogelijkheden van een Friese bestuursdienst onderzoeken.

Ook willen we van start met shared services. Te denken valt aan uitvoerende taken als beheer en onderhoud van oevers, kunstwerken en ICT-voorzieningen.

Resultaat 59:

er zijn meerdere succesvolle voorbeelden van shared services en gedeeld werkgeverschap tussen de Friese overheden

Hoofdstuk

10

Betaalbaar Fryslân

Ambitie: we hebben meer zicht op het nut van elke euro die we besteden en meer gelegenheid die euro's daarheen te sturen waar ze het meeste nut hebben

Om de resultaten in dit coalitieakkoord te verwezenlijken is vaak geld nodig. De wijze waarop we met dat geld omspringen bepaalt ook mede de effectiviteit ervan. In het vorige hoofdstuk schetsten we een aantal uitgangspunten voor onze werkwijze. In dit hoofdstuk gaan we specifiek in op de manier waarop we met financiën willen omgaan.

■ Veranderingen in onze financiële uitgangspunten

Om te beginnen hanteren we als provincie al sinds jaar en dag een aantal algemene uitgangspunten voor ons financieel beleid. Hier geven we de voorgestelde wijzigingen in/toevoegingen aan die uitgangspunten weer. De totale set uitgangspunten waarmee we gaan werken staat in bijlage 2.

Als provincie hadden we al het uitgangspunt dat we aan meefinancieren voorwaarden stellen zodat we goed zicht kunnen houden op de resultaten. Daar voegen we aan toe

dat die verplichting tot verantwoording wel proportioneel moet zijn: we gaan zoveel mogelijk uit van vertrouwen.

Daarnaast voegen we een uitgangspunt toe: om bureaucratie en versnippering te voorkomen, kijken we als we overwegen een nieuwe regeling in te stellen altijd eerst goed of er niet al andere regelingen van anderen voor zijn. In dat geval kunnen we of aansluiten bij de bestaande regeling, of afzien van onze bijdrage omdat het 'dubbelop' en/of overbodig is.

We handhaven de overige uitgangspunten die we als provincie al hadden, waaronder in stand houden van 20 miljoen euro vrije ruimte voor deze periode en structureel minimaal 5 miljoen euro voor het volgende college.

Naast wijzigingen in onze uitgangspunten namen we een aantal andere besluiten over onze omgang met financiën. Die lichten we hieronder toe.

■ Opcenten

De afgelopen periode verlaagden we onze opcenten tijdelijk sterk, om zo de koopkracht van Friezen te ondersteunen in een periode van economisch herstel. Maar ook om onze positie als een van de duurste provincies in dit opzicht te verlaten. Het is niet mogelijk die verlaging ook de komende jaren in dezelfde omvang door te voeren. Wel maken we de helft van die verlaging vanaf 2020 blijvend, in plaats van tijdelijk. Desalniettemin zal de gewone Fries of Friezin een stijging van zijn of haar opcenten ervaren ten opzichte van de afgelopen jaren. Om te verzekeren dat we desalniettemin niet weer tot de duurder provincies gaan behoren, sluiten we deze periode aan bij de gang van zaken in veel andere provincies. Dat doen we door niet langer prijsstijgingen automatisch door te berekenen in ons tarief voor de opcenten. Het tarief blijft na 2020 dus gelijk.

Resultaat 60:

de automatische inflatiecorrectie op de opcenten wordt 4 jaar buiten werking gesteld

■ Bredere budgetten

In het vorige hoofdstuk gaven we aan in onze werkwijze aan te willen sluiten bij een wereld waarin ontwikkelingen, ideeën en initiatieven zich zelden keurig aan onze sectorale indeling houden en steeds sneller verlopen. Om daar beter op in te kunnen spelen werken we onder meer met bredere budgetten, zodat goede ideeën niet stuklopen op schotten in budgetten en procedures.

Een belangrijke stap daarin zetten we door al onze cofinancieringsbudgetten te combineren. De budgetten voor het Europese Plattelandsontwikkelingsprogramma, overige

Europese regelingen en het Investeringskader Wadden brengen we allemaal onder in één cofinancieringsbudget. We gebruiken het geld waar het op dat moment het meest nodig en waardevol is.

■ Tweejaarlijks in de spiegel kijken

Als provincie zijn we gewend ruim voldoende geld te hebben voor het betalen van de zaken die we wenselijk vinden. Die tijd is voorbij. Omdat we ons niet willen beperken tot op de winkel passen betekent dat dat we kritischer kijken naar wat we, soms al geruime tijd, doen. Naast veel nuttige en soms zelfs onmisbare activiteiten doen we soms ook wel iets dat niet blijkt te werken, of waarvan we niet weten dat het werkt. Daarnaast kan soms iets dat wel werkt toch minder waardevol zijn dan een mogelijke andere inzet van het geld.

We gaan daarom elke twee jaar ‘van de grond op’ opnieuw kijken naar onze uitgaven. Zijn ze wettelijk verplicht? Passen ze bij onze rol? Werken ze? We doen dit bij de tussenbalans en vlak voor de nieuwe verkiezingen. Bij de tussenbalans gaan we met de Staten de discussie aan over waar ons provinciale geld het meest oplevert voor Fryslân. We gaan ook onze risicobuffers opnieuw berekenen en als zullen de omgang daarvan, als daar aanleiding toe is, betrekken in de discussie.

■ Flexibiliteit binnen harde afspraken voor bedrijfsvoering

We gaan de Staten voorstellen een totaalbudget voor bedrijfsvoering te bepalen voor de komende vier jaar, in plaats van een jaarlijks budget. De termijn van vier jaar maakt het mogelijk budgetten naar voren te halen of naar achteren te schuiven als dat nodig is om te innoveren of in te spelen op onverwachte ontwikkelingen. Het totaal kader voor het budget voorkomt dat dit tot kostenoverschrijding leidt. Daarnaast blijven we de Staten natuurlijk wel jaarlijks informeren over de ontwikkeling op dit terrein, zodat ze kunnen ingrijpen als dat toch nodig lijkt.

De extra investeringen achter onze resultaten

Resultaten (bedragen x € 1.000)		Tijdelijk 2020-2023	Structu- reel	Revolverend
Energiek Fryslân				
1	Als Fryslân hebben we met onze medeoverheden een aanbod voor de RES ontwikkeld dat volledig invulling geeft aan onze verantwoordelijkheid voor het terugdringen van klimaatverandering en kan rekenen op regionaal draagvlak	0		
2	Er komt vanuit het RES-traject een Taskforce energietransitie	0		
3	Het Fûns Fryske Skjinne Enerzjy krijgt de gelegenheid ook particulieren te ondersteunen en we maken onze eigen gebouwen energieneutraal	3.000		X
4	Wind levert een bijdrage aan duurzame energieopwekking in Fryslân, terwijl het aantal grotere molens daalt	0		
5	Geothermie en waterstof zijn een belangrijk onderdeel van de duurzame energiemix in Fryslân			X
6	In 2023 werken ondersteunende organisaties op het terrein van energie zo samen, dat ze elkaar versterken en een hulpvrager aan één loket genoeg heeft	0		
7	Er komt een fonds voor het ondersteunen van particulieren en collectieven bij de ontwikkeling van energie-initiatieven	2.200		
8	Er komt een provinciebreed werkend team van energiecoaches	1.800		

Resultaten (bedragen x € 1.000)		Tijdelijk 2020-2023	Structu- reel	Revolverend
Groen Fryslân				
9	Er is een biodiversiteitsherstelprogramma	3.000		
10	Het aantal weidevogels in gebieden met agrarisch natuurbeheer neemt toe	5.400		
11	Er is een besluit genomen over de meest kansrijke aanpak voor het inrichten van het Natuurnetwerk in Fryslân.	0		
12	We betrekken de gevolgen voor het landschap in al onze (beleids) keuzes	0		
13	Er zijn meetbare successen behaald op het gebied van klimaat-adaptatie, door sterk verbeterde wateropvang en het concreet inrichten van retentiegebieden	0		
14	Potato Valley is een toegankelijk en essentieel kenniscentrum geworden op het gebied van zilte teelt en biedt ondernemers perspectief op nieuwe verdienmodellen	1.000		
15	Er is een Taskforce Veenweide ingesteld die het Veenweidebeleid effectief en met draagvlak uitvoert	0		
16	Er is een grondbank nieuwe stijl ingesteld	500		
17	Er is een scenariokeuze gemaakt voor het ambitieniveau voor het Friese veenweidegebied op basis van de Maatschappelijke Kosten Baten Analyse	10.150		
Agrarisch Fryslân				
18	De mogelijkheden voor boeren om het organische stofgehalte in de bodem te vergroten zijn verbeterd, mogelijk via een systeem met CO2 certificaten	0		
19	Het aandeel biologische landbouw in Fryslân is gegroeid	0		
20	Dairy Valley groeit verder naar een internationaal toonaangevend kennisknooppunt	600		
21	Er is een integrale, met de stakeholders opgestelde, landbouwagenda	400		
Ondernemend Fryslân				
22	We investeren in circulaire economie. Onder andere wordt de huidige voucherregeling voor het MKB uitgebreid met de mogelijkheid tot kennis ophalen over duurzaamheids- of circulariteitsvraagstukken.	21.400		
23	De Friese export neemt sterker toe dan de gemiddelde toename in Nederland	3.600		
24	Meer jonge gezinnen blijven in Fryslân of komen naar Fryslân	5.000		
25	Er komt een nieuw Fries Onderwijsakkoord, met MBO, HBO en Campus Fryslân	0		
	Leefbaar Fryslân			
26	Zoveel mogelijk dorpen en wijken hebben een eigen ontmoetingsplek	2.000		
27	Er worden minimaal 750 leefbaarheidsprojecten in Fryslân gerealiseerd met steun van het Iepen Mienkipfûns	12.000		

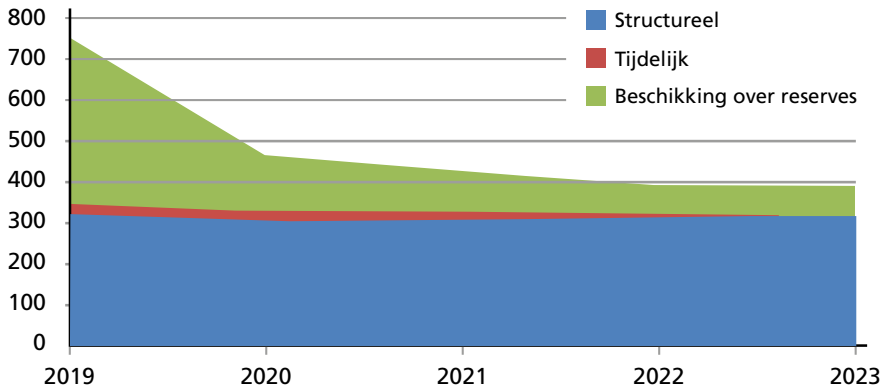
Resultaten (bedragen x € 1.000)		Tijdelijk 2020-2023	Structu- reel	Revolverend
28	Er zijn succesvolle voorbeelden van flexibele (circulaire) huisvesting gerealiseerd	2.000		
29	Het aantal Dorpsontwikkelingsmaatschappijen in Fryslân is toegenomen	1.000		
30	Er zijn projecten uitgevoerd die de sociale leefbaarheid in Fryslân versterkt hebben	800		
31	Er is duidelijkheid over de betekenis van Blue zone voor Fryslân	100		
32	De rol van topsport in Fryslân is structureel verankerd	300	300	
33	Fryslân zet zich in voor het binnenhalen van internationale topsportevenementen, waaronder een internationale wielerronde	0		
Bestemming Fryslân				
34	Er is helderheid over de beste oplossing voor de weg Sneek-Leeuwarden	100		
35	Er zijn afspraken met het Rijk over Skarster Rien en Bolsward	100		
36	De bochtverruiming bij Franeker is in uitvoering en er zijn afspraken met het Rijk over de Tjerk Hiddessluizen	7.000	490	
37	Het onderhoudsniveau van het Van Harinxmakanaal is verhoogd naar niveau 7		250	
38	Er is begonnen aan de verruiming van de sluis Kornwerderzand	0		
39	Het aantal doden en gewonden op de Friese wegen daalt	1.000	1.000	
40	Er zijn minimaal vier hoofdfietsroutes over langere afstand gerealiseerd	5.375	179	
41	Er is een toename van het aantal zero-emissie bussen	0		
42	Het openbaar vervoer op het Friese platteland is in de nieuwe concessie minimaal gelijkwaardig aan het huidige	0		
43	Er zijn afspraken over tijdswinst op bestaand spoor, waarbij we streven naar minimaal 30 minuten tijdswinst	0		
44	Er zijn afspraken met het Rijk over de vervanging van de spoorbrug in het Van Harinxmakanaal door een aquaduct	100		
45	Er is een MKBA over de Lelylijn uitgevoerd	100		
46	De concessieverlening voor de sprinterdiensten tussen Leeuwarden – Zwolle is gedecentraliseerd naar Fryslân	0		
47	Er zijn afspraken over overdracht van de concessieverlening voor de Waddenveren naar Fryslân	0		
48	We houden regelmatig innovatieve tafels waarbij experts out of the box nadenken over sociale en technologische innovatie in het openbaar vervoer	0		
49	De groei in het Friese recreatie en toerisme is bijgebogen naar 'slimme groei'	13.000		
Fryslân 2028				
50	Het programma voor LF2028 is gevuld met sterke culturele producties die zijn verbonden met onze Iepen Mienskip, bijdragen aan het culturele veld, cultuurtoerisme, het vestigingsklimaat en de leefbaarheid in Fryslân	6.000		

51	Een deel van de culturele activiteiten draagt meetbaar bij tot positieve economische effecten	9.900		
52	Het behoud en beheer van erfgoed krijgt een meer solide, structurele basis	45	275	
53	Er zijn minstens 125 rijksmonumenten opgeknapt	4.290		
54	We streven ernaar om de inspectie voor het Fries van het Rijk over te nemen	0		
55	Het gebruik van het Fries door inwoners, Friese organisaties en in de openbare ruimte is zichtbaar en meetbaar toegenomen	6.000	25	
	Samenwerkend Fryslân			
56	Initiatiefnemers worden op gelijkwaardige wijze volgens een transparant proces welkom geheten bij de provinciale organisatie	0		
57	We overleggen met gemeenten en Wetterskip over of en zo ja, hoe de Streekagenda's doorgaan. Als zij positief zijn, maken we gezamenlijk een startnotitie	0		
58	We halen minimaal 130 miljoen aan Europese middelen binnen die bijdragen aan de brede welvaart van Fryslân	36.700		
59	Er zijn meerdere succesvolle voorbeelden van shared services en gedeeld werkgeverschap tussen de Friese overheden	0		
	Betaalbaar Fryslân			
60	De automatische inflatiecorrectie op de opcenten wordt 4 jaar buiten werking gesteld		4.300	
	Niet direct aan resultaat gebonden	18.900	-50	
	TOTALEN	184.860	6.769	pm

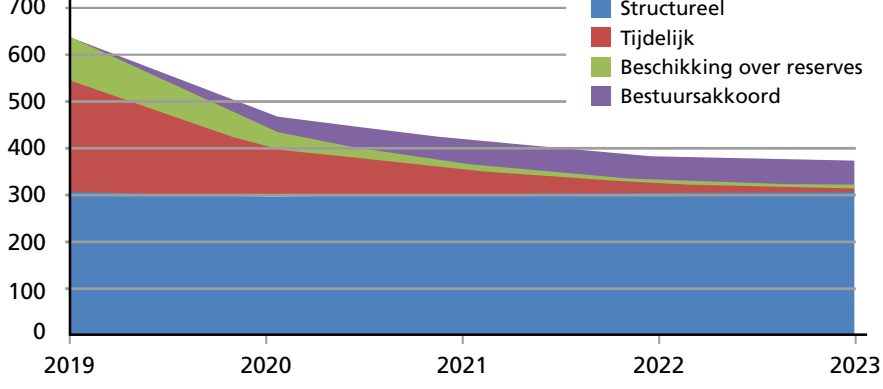

Ontwikkelingen in onze inkomsten en uitgaven

Meerjarige ontwikkeling inkomsten (x € 1 mln)

Meerjarige ontwikkeling uitgaven (x € 1 mln)

3

Financiële uitgangspunten

- De meerjarenbegroting is structureel sluitend;
- Om in te kunnen spelen op nieuwe ontwikkelingen houden we 20 miljoen euro vrije ruimte voor deze periode en structureel minimaal 5 miljoen euro voor het volgende college;
- De minimale stand van de Vrij Aanwendbare Reserve bedraagt 10 miljoen euro;
- Structurele uitgaven dekken we uit structurele middelen;
- Bij inzet van revolverende middelen zijn de gederfde rendementen gedekt;
- Geld geven we alleen uit als we alle initiële kosten en (eventuele) structurele financiële gevolgen van een activiteit kunnen betalen;
- Elk voorstel aan Provinciale Staten met financiële consequenties krijgt een financieel solide dekkingsvoorstel mee;
- Aan het meefinancieren in projecten van anderen stellen we voorwaarden zodat we goed zicht kunnen houden op de resultaten; de verplichting tot verantwoording moet in verhouding staan tot de inspanning die wordt geleverd;
- Als we financiële afspraken maken met anderen zijn die voor ons hard. Tegenvallers of extra benodigde middelen zijn voor rekening van de partij die deze het beste had kunnen voorzien, en dat is over het algemeen de partij waarmee we die afspraken hebben gemaakt;
- Voordat we regelingen instellen, kijken we eerst of er niet al elders regelingen voor bestaan.

4

Uitleg brede welvaart

De term brede welvaart is één van de rode draden in dit bestuursakkoord. Wij vinden het belangrijk om niet alleen naar de economische positie van Fryslân te kijken maar óók naar het geluk van de Friezen. Daarom staan de resultaten in dit akkoord voor een groot deel in het teken van de brede welvaart; thema's die bijdragen aan een 'lokkich Fryslân'. Bij onze interpretatie van brede welvaart houden we rekening met de specifieke Friese situatie. Bij elk resultaat staan meerdere pictogrammen afgebeeld. De pictogrammen verwijzen naar een onderdeel van de brede welvaart. De diverse onderdelen zijn:

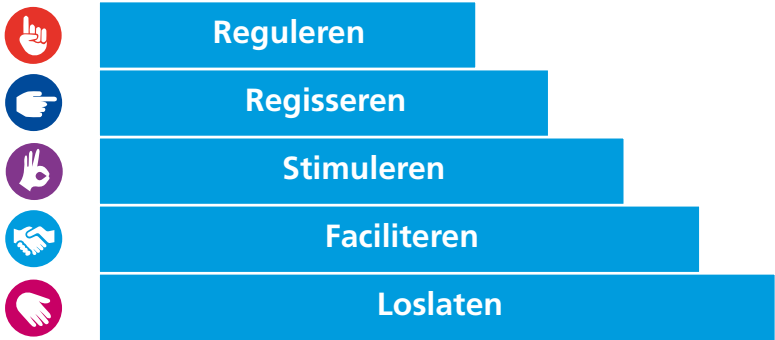

- welzijn:** wij vullen dit aspect van brede welvaart in als de leefbaarheid van de omgeving en tevredenheid daarover
- sociale samenhang:** dit omvat zaken als vertrouwen in mensen en instituties, de kwaliteit van sociale contacten, gelegenheid tot ontmoeting, eenzaamheid, verbinding
- gezondheid:** hieronder vatten we de gezondheid van mensen en zaken die daarop invloed hebben als bijvoorbeeld overgewicht
- maatschappelijke betrokkenheid:** dit gaat over de betrokkenheid van burgers bij het openbaar bestuur en hun invloed daarop en hun betrokkenheid bij de maatschappij als bijvoorbeeld vrijwilliger
- klimaat/energie:** het gaat hierbij om de hoeveelheid CO₂-emissies, energieverbruik en -opwekking
- natuur/milieu:** dit aspect van brede welvaart omvat onder meer de kwaliteit van de natuur en het landschap, biodiversiteit en waterkwaliteit
- veiligheid:** wij interpreteren veiligheid, in lijn met onze provinciale verantwoordelijkheden, hier vooral als veiligheid op (vaar)wegen en fietspaden
- werk/inkomen:** dit gaat over de (mogelijkheid tot) deelname aan werk, hetgene dat via dat werk geproduceerd wordt en het inkomen dat daarmee verdient wordt
- bereikbaarheid:** dit punt gaat om de gelegenheid van alle andere aspecten van brede welvaart te kunnen genieten door er te kunnen komen via weg, water of openbaar vervoer
- opleiding:** dit gaat over zaken die invloed hebben op het opleidings- en kennisniveau van de Friese bevolking
- wonen:** dit gaat over de kwaliteit, beschikbaarheid en duurzaamheid van woningen en de kwaliteit van de directe woonomgeving

De rollen die wij kunnen spelen

We gaan de komende periode bewuster dan voorheen nadenken over de rol(len) die wij bij specifieke vraagstukken of onderwerpen willen en kunnen spelen. Daarvoor sluiten we aan bij de overheidsparticipatietrap die ontwikkeld is door de Raad voor openbaar bestuur. Die ziet er uit als volgt:

Het uitgangspunt van de trap is onderaan beginnen. Alleen als loslaten problemen oplevert gaan we omhoog op de trap, en altijd zo weinig als mogelijk. Om aan te geven voor welke rol(len) we kiezen geven we bij elk resultaat in dit akkoord aan welke rol of rollen we voor ons bij dat vraagstuk vinden passen. Daarvoor hebben we een vijftal icoontjes ontwikkeld, elk passend bij een van de treden op bovenstaande trap.

Toelichting op de treden

De Raad voor het openbaar bestuur is zelf vrij summier in de invulling van bovenstaande trap. Wij vullen die trap als volgt zelf in met de verantwoordelijkheid en voorbeelden van instrumenten die wij bij elke trede vinden passen.

Loslaten

Wanneer de provincie een taak helemaal loslaat, heeft ze inhoudelijk noch in het proces enige bemoeienis.
Verantwoordelijkheid: geen
Instrumenten: geen

Faciliteren

De provincie kiest een faciliterende rol als het initiatief van elders komt en zij er belang in ziet om dat mogelijk te maken.

Verantwoordelijkheid: procesverantwoordelijk over eigen inbreng: zorgen dat die komt als beloofd. Inhoudsverantwoordelijk over eigen inbreng: zorgen dat die relevant is en kwaliteit heeft.

Instrumenten: subsidie, lening, garantie, kennis, capaciteit.

Stimuleren

Bij stimuleren heeft de provincie wel de wens dat bepaald beleid of een interventie van de grond komt, maar de realisatie daarvan laat ze over aan anderen. Ze zoekt slechts naar mogelijkheden om die anderen in beweging te krijgen.

Verantwoordelijkheid: gedeeltelijk procesverantwoordelijk, zet anderen in beweging. Gedeeltelijk inhoudsverantwoordelijk: stuurt inhoud deels door eigen eisen aan subsidie- of garantieverlening.

Instrumenten: subsidie, lening, garantie, kennis, capaciteit.

Regisseren

Wanneer de provincie kiest voor regisseren, betekent dat ook andere partijen een rol hebben maar dat de provincie er belang aan hecht wel de regie te hebben.

Verantwoordelijkheid:
Procesverantwoordelijk: provincie neemt voortouw in partijen bijeen brengen, proces op gang brengen, houden en tot resultaat brengen.
Gedeeltelijk inhoudsverantwoordelijk: eigen wensen en doelen, maar deze worden verbonden aan die van anderen, en inhoudelijke resultaten halen is ook gedeelde verantwoordelijkheid.

Instrumenten: prestatiesubsidie, opdrachtgeverschap, verbonden partijen.

Reguleren

Regulering door wet- en regelgeving. Als consequentie van dit middel kan de provincie regels ook handhaven en overtreding daarvan sanctioneren.

Verantwoordelijkheid: 100% proces- en inhoudsverantwoordelijk.

Instrumenten: regelgeving (verordeningen), toezicht.

Bijlage

6

Lijst met ingekomen brieven

- Agro Agenda
- Aliander
- Arriva
- Blauwe Hart Natuurlijk
- Bond Friese vogelwachten
- CDA fracties van de ANNO gemeenten NO-Frl, Dantumadiel, Achtkarspelen en T’diel
- CLOK
- Cultureel veld: namens de Friese provinciale culturele instellingen, festivals, musea, cultuurmakers, L F2028, amateurkunst en andere relevante spelers
- Cumela
- Deelnemers wenjen oerlis (gemeenten, wooncorporaties en makelaars)
- Dorpsbelang Marum/Westernijkerk
- Doarpswurk
- Economic board Noord-Nederland
- Essent
- Federatie mobiliteitsbedrijven Nederland
- Fietzersbond
- FME (ondernemersorganisatie voor technische industrie)

- Friese milieufederatie (mede namens waddenvereniging, it Fryske Gea, IVN, SBB, BFVW, LBF en natuurmonumenten)
- Friesland Campina
- Friestalig theater
- Fries landbouwmuseum
- FSFE
- Gemeente Leeuwarden
- Gemeenten Netwerk Noordoost
- Gemeente Noordoost-polder
- Gemeente Opsterland
- Gemeenten Opsterland, Drachten, Heerenveen, Ooststellingwerf (gezamenlijke brief)
- Gemeente SW-Fryslân
- Gemeente Tytsjerksteradiel
- Gemeente Urk
- Gemeente de Waadhoeke
- Gemeenten ZO-Friesland
- GGD Fryslân
- Gezamenlijke brief van: Fossylfrij Fryslân, Friese Milieufederatie, Mienshipsenergie, Circulair Fryslân, Netwerk Duurzame Dorpen, Doarpswurk en Us koöperaasje
- Gezamenlijke brief van; Het Friesch Grondbezit, LeisureLands, LTO, Landelijk Vastgoed a.s.r., HAS Hogeschool, Federatie Particulier Grondbezit, Stichting innovatie recreatie en ruimte over renaissance platteland
- Gezamenlijke brief van: Samenwerking Noord, Connect.frl, West bedrijvenvereniging en Noordelijke online ondernemers
- Green planet + new energy coalition
- Jantje Beton en IVN natuureducatie
- Kamer van Koophandel
- Kollektiveberied Fryslân
- Landschapsbeheer Friesland
- Living Lab natuurinclusieve landbouw
- LTO Noord, Fryslân
- Merk Fryslân
- Nationale Retailagenda
- Natuur en milieu
- Natuurvereniging Bakkeveen e.o.
- NBTC
- Nederlandse vereniging duurzame energie
- Noardlike Fryske Wâlden
- NS
- Organisaties die opkomen voor bos-/bomenkap (± 25 ondertekenaars)
- P10 (netwerk van 20 grote plattelandsgemeenten in Nederland)
- Platfoarm Fryske Rassen
- Potato Valley
- POV varkenshouderij
- Reizigersorganisatie Rover
- Rug Campus Fryslân

- SDG Netwerk Sustainable Development Goals
- Sense of place
- SER
- Sis Tsiis
- Sport Fryslân
- Sportvisserij Nederland
- Stadsregio Leeuwarden
- Stichting Alde Fryske Tsjerken
- Stichting cyber security
- Stichting sociaal goud
- Stichting leven met aarde
- Stichting Wandelnet
- Streekwurk Iepen Mienshipsûns
- Streekwurk Noordwest-Fryslân
- Streekwurk Waddeneilanden
- Stuurgroep gebiedsagenda Súdwesthoeke
- Stuurgroep aquaduct A7 Bolsward
- Techniekpact
- VFG
- Vereniging Eigen Huis
- Vereniging Impact Noord
- Vereniging ontwikkelaars en bouwondernemers
- Verkeersveiligheidscoalitie
- Vluchtelingenwerk
- VNO-NCW Noord
- Waddeneilanden
- Waddenvereniging
- Wagenborg
- Werkgroep N361
- Wetsus
- Windturbine-eigenaren
- Zorgbelang Fryslân
- Zorginnovatieforum
- Zwembadkeur

WELZIJN

SOCIALE
SAMENHANG

GEZONDHEID

MAATSCHAPPELIJKE
BETROKKENHEIDKLIMAAT EN
ENERGIENATUUR EN
MILIEUWERK EN
INKOMEN

VEILIGHEID

BEREIKBAAR-
HEID

OPLEIDING

WONEN

REGULEREN

REGISSEREN

STIMULEREN

FACILITEREN

LOSLATEN

